

Gorazd Makarovič
Zmajске predstave in njihovi pomeni na Slovenskem

Na podlagi ikonografije in stilov zmajskih upodobitev ter besednih virov so orisane zgodovinske spremembe pojmovanj in odnosov do zmajev.

Based on iconography and different styles of depicting dragons, and on written sources, the author examines how notions of and attitude toward dragons changed throughout history.

Medsebojno podobne predstave o zmaju obstajajo v zavesti prebivalstva na Slovenskem neprekinjeno od poznega srednjega veka do danes; kakor tedaj – tako tudi danes na upodobitvah vsak zlahka prepozna zmaja. Pri dejansko obstoječih bitjih je trajni obstoj védenja o njih razumljiv; spreminjajo se samo pogledi nanje. Pri predstavah o namišljenih, mitičnih ali pravljličnih bitjih, ki preživijo zgodovinske menjave mentalitet različnih družb, pa morajo delovati še drugi dejavniki; pričujoči spis je poskus razlage trdoživosti precej enovitih predstav o zmajih na Slovenskem.

Pojem

Zmaj je fantazijsko, mitično in pravljlično hibridno bitje v podobi velikega kuščarja, ki ima dostikrat krila; ali velike kače z zverskim gobcem, ki ima dostikrat noge; ali v kombinirani podobi iz teh in sorodnih predstav; največkrat ima še prvine drugih živali, kot so kremplji, luske, greben in podobno.

Slovenska imena

Današnje slovensko ime **zmaj** je prevzeto iz hrvaščine in izvira iz praslovanskega imena za kačo moškega spola *zmij* (Snoj 1997: 750), ki je v slovenščini vsaj v 16. stoletju še pomenilo gada (Megiser 1603: 232). Prevzem imena sodi v 19. stoletje (gl. Pleteršnik 1895: 928), bilo pa je seveda v Beli krajini uporabljano že prej (gl. npr. Štrekelj 1895–1898: 591, 592); zdi se, da je bilo novo ime vsaj še sredi tega stoletja uporabljano le med izobraženstvom. Josip Pajek, ki je leta 1884 izdal svoje črtice, je

tako npr. skupino zapisov o zmajih naslovlj *Lintvert*, *Pozoj*, *zmaj*; v samih zapisih pa imena *zmaj* sploh ni.

Starejša slovenska imena in njihove različice so:

Drakon (Bohorič 1584: 48 /71,72/, 53 /76, 77/; Dalmatin 1584: 5. neoštevilčena stran) in **drakun** (Dalmatin 1584: 5. neoštevilčena stran), v 19. stoletju tudi **drak** (Kelemina 1997: 199). Ime je lahko nastalo iz latinskega imena *draco*, lahko pa je kar prevzeto starogrško ime $\delta\rho\alpha\kappa\omega\nu$ (prim. Schrader 1917–1923: 410).

Naslednje ime je znano v številnih različicah: **lentuorn** (Grafenauer 1956: 316), **lintuorn** (Svetokriški 1691 b: 112; Svetokriški 1707: 91); **lintvar** (Pajek 1884: 91); **lintver** (Pajek 1884: 90; Pleteršnik 1894: 519); **lintvern** (Pleteršnik 1894: 519; Štrekelj 1895–1898: 589); **lintvert** (Pajek 1884: 89–91); **lintvor** (Dalmatin 1584: 5. neoštevilčena stran; Megiser 1603: 77); **lintvoren** (Stabej 1997: 165); **lintvorn** (Svetokriški 1691 a: 62); **lintvrn** (Pleteršnik 1894: 519); **lintvrt** (Pleteršnik 1894: 519). Vse variante kajpak izvirajo iz nemškega imena **Lindwurm** (gl. npr. Pleteršnik 1894: 519), ki je bilo v rabi tudi na Slovenskem (gl. npr. Valvasor 1689: IV. knjiga, str. 596, 597). To ime je prvotno dobesedno pomenilo kačasto fantastično kompozitno žival; v starovisoki nemščini je beseda *lint* pomenila kačo (Loewe 1930: 90), beseda *wurm* pa insekta, tudi letečega, ali gada (Lexer 1986: 329). Sicer sta v srednjem veku imeni *lintrache* in *lintwurm* pomenili pravljичno ali mitično žival, ki je bila polzmaj in polkača (Lexer 1986: 128). Po drugi razlagi gre za tautološko sestavljeno ime iz germanskih osnov *lindi*, *mehko*, *upogljivo*, in *wurm*, *črv*, *kača* (Simek 1984–1986: 1342; Jontes 2000: 137). Najbrž je starovisokonemško ime *trahho*, ki je nastalo iz latinske besede *draco* (Loewe 1930: 27; Simek 1984–1986: 1342), pomenilo splošnejši rod oziroma drugo vrsto zmaja; v srednjeveški rabi so bile oblike *trache*, *tracke* in *drache*, *dracke* (Lexer 1986: 229; prim. Schrader 1917–1929: 410); so pa poznali ime *traccho* že v času preseljevanja narodov (Jontes 2000: 140).

Pozoj (Dalmatin 1584: 5. neoštevilčena stran; Megiser 1603: 142; Pajek 1884: 89, 90; Kūhar 1911: 58, 59; Pleteršnik 1895: 205). Ime je izpeljano iz *pozijati*, široko odpreti in pomeni bitje z velikim odprtim gobcem (Snoj 1997: 481).

Premog (Megiser 1603: 147; Valvasor 1689: II. knjiga, str. 143, III. knjiga, str. 428; Pleteršnik 1895: 255). Valvasor navaja ime v pridevniku; najprej poroča, da se najde po Jablanškem vrhu (jugozahodno nad Kisovcem) *das schwarze Drachen=Blut fo man / auf Crainerisch Promogova Kri nennt*; potem pa natančneje pove, da so najdišča blizu vasi Strahovlje in da je to črna snov *wie Stein=Kohlen*, ki jo kmetje imenujejo *Premogouakry*, lekarnarji pa *Sanguis Draconis*. V Valvasorjevem poročilu je to ime pomenilo antracitni zdrob (Faninger 1990: 162). V Pleteršnikovem slovarju je razvidno, da je bilo to ime za nafto znano tudi v Bohinju (ime za neko podobno tvarino so poznali tudi na Koroškem, Kelemina 1997: 199; sicer pa je bilo ime *zmajeve kri* uporabljano za različne snovi, gl. npr. Hazlitt 1995: 188; Jontes 2000: 153; Mollet 1996: 117) in da ime *premog* pomeni pač pre-mogočneža. V 19. stoletju se je to ime prav zaradi Valvasorjevega poročila postopoma preneslo na gorljivo kamnino, fosilni les (gl. Stone 1990: 235) in vsaj v zadnjih desetletjih stoletja ni več pomenilo mitičnega ali pravljичnega bitja.

Ses. Po lokalni pripovedi, zapisani leta 1870, je bilo to ime kačastega krilatega zmaja, ki je objemal grad Vurberk tako, da se je zagrizel v svoj rep (Kelemina 1997: 275).

Smok (Pleteršnik 1895: 520). Ime je izvedeno iz glagola *smukati* v pomenu *švigati*, *polzeti*, *smukniti* (gl. Pleteršnik 1895: 524; Snoj 1997: 587; prim. Mažuranić 1975: 1336; prim. Schrader 1917–1923: 410) in je bržčas pomensko v zvezi s kačjim gibanjem.

Vož. Pričanje o rabi tega imena za zmaja, ki biva v črnih meglah, sodi v sredo 19. stoletja (Kelemina 1997: 199). Sicer je to ime za razne kače, že v praslovanščini (Bezljaj 1976: 167), v 17. stoletju je bila to *ena vodna kazha, vosh, ali gosh* (Stabej 1997: 488), pozneje pa je bil *vož* gad, tudi Eskulapova kača, *ož* pa belouška (Pleteršnik 1894: 242, 881; Pleteršnik 1895: 788). Podobne pomene za kače je imelo v hrvaščini ime *už* (Mažuranić 1975: 1531).

Zmij (Štrekelj 1895–1898: 589); tu gre podobno kot pri naslednjem imenu za tvorbo moške samostalniške oblike, ki je od besede *zmijet* ali starejša ali pa precej mlajša. Ime *zmij* je znano tudi v hrvaščini (Mažuranić 1975: 1688).

Zmijet, zapisano *smiet in smiēt* (Bohorič 1584: 48 /71,72/, 53 /76, 77/). Po pomenu in obliki besede je verjetno, da gre za slovensko tvorjeno moško obliko iz praslovske besede *zmija*.

Geneza in razvoj zmajskih predstav

Zvrstna imena in predstavne podobe različnih bitij, ki jih imenujemo s krovnim imenom zmaji, so seveda dostikrat v močnih razhajanjih; **isto ime dostikrat pomeni različne vrste** teh fantazijskih bitij in **isto vrsto označujejo različna imena**.

Nekoliko širše veljavno **standardizacijo** predstavljajo le evropske heraldične opredelitve zmajskih upodobitev od visokega srednjega veka naprej. V grboslovju, v katerem so se uveljavila heraldična pravila v drugi polovici 12. stoletja (Čirić 1983: 9), ima **zmaj** veliko koničasto glavo in bruha ogenj iz nozdrvi (Oswald 1984: 103), ima štiri noge in netopirjasta krila (Mollet 1996: 117); lahko pa ima tudi še druge značilnosti (Jontes 2000: 151), **lintvern** je kačasto bitje, ki ima levje zadnje noge, ali splošno zmaj, ki nima kril in je dostikrat upodobljen skupaj z lipo (Oswald 1984: 257), ali celo vsako štirinožno zmajsko bitje, medtem ko naj bi bili zmaji dvonožna bitja (Otošec 1988: 95), **bazilisk** ima zmajsko telo in petelinjo glavo, razvije se iz jajca, ki ga znese devetletni petelin (Čirić 1983: 72; Oswald 1984: 55), ali ima petelinje telo, bronaste kremplje in kljun, njegov enojni rep pa se končuje v zmajsko glavo (Mollet 1996: 37), na grbovnihi upodobitvah ima **hidra** lahko kačasto ali levje telo, vendar le devet glav (Mollet 1996: 173).

Seveda so **mitološke predstave o vrstah zmajskih bitij** zelo neenotne; razlikujejo se tako glede na različne poglede sodobnikov, glede na različne kulture, prostore in čase, v katerih so nastajale, se širile in kombinirale po svojstvenih logikah verovanj, vizualnih, pisnih in ustnih izročil in njihovih prepletanj. Tako naj bi si npr. **baziliska** biblijski pisci v prevodu v vulgati predstavljali kot gada (Izaija 11: 89) ali neko drugo strupeno kačo (*Super aspidem et basiliscum ambulabis*; psalm 91: 13), v antični kulturi kot ogromno strupeno kačo z diademske belo liso (Sammer 1999: 192), pozneje v drugih kulturah kot bitje s ptičjo glavo, kremplji in kačjim telesom (Cooper 1986: 107), v srednjeveški kulturi največkrat kot kombinacijo petelina in kače, ki ubija s pogledom in dihom (Ferguson 1961: 11, 12; Seibert 1989: 51, 52), ki lahko ubija s svojim smradom in zažge vse s svojim dihom (Metford 1983: 44), ki ima lahko tudi netopirjeva krila (Bellinger 1997: 66), lahko ima štiri pare petelinjih nog in je brez kril (Biedermann 1989: 48), lahko ima celo telo vidre in kronano človeško glavo (Biedermann 1989: 49), lahko ima eno, dve ali tri glave (Dal Lago Veneri 1999: 108, 109) itd. Po antičnih predstavah naj bi bazilisk legel jajca, po visokosrednjeveških predstavah se bazilisk izleže iz jajca krote, po poznosrednjeveških pa (pač glede na petelinjo glavo) iz jajca, ki ga znese star petelin (Sammer 1999: 192; Biedermann 1989: 48; Biedermann 1989 a: 54; Oswald 1984: 55;

Metford 1983: 44). Te predstave kajpak niso bile splošno uveljavljene. Zdi se, da so se mitološka pojmovanja dostikrat mešala z naravoslovnimi. Z naravoslovno tendenco kombiniran plastičen opis iz slovenske soseščine iz 17. stoletja se glasi: *Bafilisk kacha, 12. përfzto, ili laket duga, kruto chemerna koia vigyenyem szamem, puhnyenyem, ali dehnyenyem ofztalefztvari ofztvariti, y umoriti more. ima glavu ofstru, yfpichafzto, ochi chërlene, truplo ofztalo pricherno. Zmay gledotvorni, t. j. koi pogledom truže* (Belostenec 1740: 174; Belostenec 1973: 7). To je oprto na Plinijev opis (prim. citat v: Jontes 2000: 145). Še bolj različni so bili pomeni, ki so jih imele različne predstave o bazilisku v različnih kulturnih okoljih. V okviru krščanskih predstav so bili skoraj vedno negativni (gl. npr. Sammer 1999). O predstavah o **lintvernu** najbolj pričajo že omenjena srednjeveška nemška imena. Seveda pa je tudi na Slovenskem to ime pomenilo kaj različne zmaje. To je npr. v 17. stoletju lahko bila suhozemna zverina, *ena forta eniga zherva, kateri doli s'drevja skozhi nad ludy, ali shivino* (Stabej 1997: 49), ali pa jezerska pošast v pesmi ustnega slovstva iz 19. stoletja, kjer je lintvern opisan kot *neguden červ* (Štrekelj 1895–1898: 589, 590), torej kot gnusno, grdo kačasto bitje. Imeni bazilisk in lintvern sta kajpak samo v nekaterih časih in nekaterih okoljih pomenili podvrsti zmajev, ki sta zbuja večjo pozornost. Sicer zajema ob omenjenih podobah **pojmem zmaj** (draco) zelo različne predstave. Vsaj od rimske antične kulture do 19. stoletja se je v Evropi mitični odnos do teh bitij mešal z naravoslovnim in takšnim kombinacijam so največkrat ustrezale tudi predstave o oddaljenih krajih, kjer živijo, njihovih videzih in celo vrstah (gl. npr. Jontes 2000: 153–154).

Glede na temeljno obliko je mogoče predstave o zmajih deliti na kačaste zmaje z zverskim gobcem; na polkačaste in kuščarske zmaje z zverskim gobcem, ki imajo krila ali so brez njih.

Glede na pojmovanja in odnos je mogoče zmaje deliti na mitična in na fantazijska bitja. Prva sodijo v verovanja in njihov dejanski obstoj za vernike ni vprašljiv; druga sodijo v domišljijski svet, največ v svet pripovedk in pravljic, ali so v dejanskem svetu samo simbolni znak; predznanstvena naravoslovna vedenja o zmajih so na meji med prvimi in drugimi. Seveda lahko različna pojmovanja obstajajo sočasno in se spreminjajo: isti zmaj je za sodobnike lahko mitični ali fantazijski; največkrat je zmaj najprej mitično bitje, pozneje pa postane domišljijsko pojmovano bitje.

Nastanek pojma zmaj je silno star. Razvoj zmajskih predstav je pester. Najbrž se je pojmovna predstava o tem fantazijskem bitju prvič pojavila v Mezopotamiji. V mitu o genezi sveta, opisanem v babilonskem epu *Kad na hribu*, ki sodi v zgodnja stoletja drugega tisočletja pred Kristusom, je ohranjena predstava o grozljivem kačastem bitju z imenom *Tiamat*, ki pred nastankom sveta obstaja v vodnem kaosu. To predstavo, ki je mnogo starejša in sodi vsaj v začetek tretjega tisočletja pred Kristusom, so v Babilonu podedovali iz najstarejše visoke kulture, iz kulture Sumercev; dodali so ji junaka Marduka, babilonskega mestnega boga, ki razseka Tiamat na dvoje in iz ene polovice napravi zemljo, iz druge pa nebo (gl. Đurić 1951: 3–5, 10, 11; Mythology 1979: 49, 51, 53, 54). Mit kaže tudi na prvo vidno predstavo o zmaju. Zaradi poljedelskega namakanja in bojazni pred nepravilnimi ritmi suš in poplav je v Mezopotamiji v okviru astralnega kulta vsaj v drugem tisočletju pred Kristusom (gl. npr. Hinnells 1987: 52, 53) nastala astrologija, ki naj napoveduje negotovo bodočnost; naslonjena je na navidezno absoluten ritem gibanja nebesnih teles. Znanje te večšine je zajemalo tudi sozvezdje, katerega ime se je s posredovanjem kaldejskega in nato klasičnega grškega in rimskega astronomskega vedenja ohranilo do danes kot *Zmaj (Draco)*. Prvotno je šlo za konstelacijsko podobo Tiamat v osrednjem delu severnega neba: prepoznana oblika in ime ozvezdja sta

naslonjena na predstavo o dolgem kačastem bitju z ogromno glavo, katerega rep se konča med *Velikim* in *Malim vozom*. To je bilo najimenitnejše ozvezdje zaradi središča neba in orientacije; še pred 4600 leti je bila zaradi precesije zemeljske osi zvezda Delta v upogibu Zmajevega vratu najbližja pravemu severnemu tečaju. Tudi v akadski kulturi, naslednici sumerske, je na upodobitvi Marduka, ki ubija Tiamat, slednja upodobljena kot ogromna kača z zversko glavo (gl. Bellinger 1997: 447).

Takšna zmajska predstava se je ohranjala v poznejših mezopotamskih kulturah in je močno vplivala na mitične predstave starogrške kulture od zadnjih stoletij drugega tisočletja pred Kristusom naprej in starojudovske kulture vsaj od preloma drugega in prvega tisočletja pred Kristusom naprej; ti kulturi pa sta bili poglavitni nosilki izročila o zmajih zahodno od Mezopotamije.

V **starogrških mitih** je več kačastih zmajev. Bog Apolon kot dojenec ubije kačastega zmaja *Pitona*, ki straži preročišče v Delfih (Kun 1990: 18, 19; Bellinger 1997: 39, 366). *Tifon* je orjaška pošast v podzemlju, ki ima kače namesto nog, lahko ima sto glav, lahko ima krila (Bellinger 1997: 448). V pripovedih o Heraklejevih junaštvih nastopajo *Hidra*, ogromno sedmero- ali devetglavo kačasto vodno bitje, ki živi pri mestu Lerni (Hall 1991: 110; Bellinger 1997: 178; Kun 1990: 92, 93; gl. Wollmer 1977: 238, sl. 146), veliko kačasto stoglavo bitje *Ladon*, ki nikoli ne spi in čuva zlata jabolka nimf Hesperid na pobočju Atlasa (Wollmer 1977: 241, 247; Hall 1991: 112; Bellinger 1997: 177, 257), in Pozejdonova morska pošast z ogromnim gobcem, ki ji je bila namenjena prikovana Heziona (Kun 1990: 100; Hall 1991: 113). V mitu o Perzeju nastopa podobna morska pošast *Keto*, ki straži prikovano Andromedo (Bellinger 1997: 241, 363; Hall 1991: 248). Preden zgradi mesto Tebe, Kadmos ubije zmaja in poseje njegove zobe, iz katerih zrastejo vojaki (Bellinger 1997: 231; Kun 1990: 81–84). Spet drug kačast zmaj čuva zlato runo, po katerega pride Jazon v Kolhido (Kun 1990: 153–158; gl. Cooper 1986, sl. na str. 193; Hall 1991: 138) itd (gl. npr. Wollmer 1977: 172).

V **judovskih mitičnih predstavah** so zmaji velika kačasta bitja, ki živijo v morju, vendar so bila za monoteistično, do drugih bogov in božanstev nestrpno religijo zmajska bitja pač nosilci zla, ki ga je treba uničiti. Ta odnos je npr. jasno izražen v bibliji v prerokbi: *Tisti dan kaznuje Gospod s svojim trdim velikim in močnim mečem leviatana, hitro bežečo kačo, leviatana, zvito kačo in ubije zmaja, ki je v morju* (Izaija 27: 1) in v hvali Boga: *Ti si razklal morje s svojo močjo, razbil si zmajem v vodah glave* (Psalm 74: 13). Sicer pa sta takšno pojmovanje in odnos do zmajskih bitij v starozavezni bibliji večkrat izpričana (gl. npr. Seibert 1989: 81). Ta odnos se je podedoval v krščanstvo, ki je bilo prvotno judovska sekta in pozneje nadetnična tvorba poznega helenizma, ki je tudi pri oblikovanju pojma o zmajih ohranila značilno eklektično mešanico grške antične in judovske tradicije, vzhodnjaških in drugih rimsko provincialnih mitičnih predstav.

V evropskih zavestih o zmajih se je ohranilo tudi nekaj odtenkov **tevtonskih** oziroma **germanskih** predstav. Ogromna kača *Midgardsormr* ima strupen dih, je krožno zvita v morju okrog zemlje, grize sama sebe v rep in povzroča potrese in nevihte. Na zgodnjerednjeveških upodobitvah ima lahko zverski gobec in štiri plavuti ali noge (Simek 1984–1986: 1342; Mythology 1979: 263, 265; Bellinger 1997: 297). Zmaj *Fafnir*, ki ga ubije junak Sigurd (v pesmi o Nibelungih Siegfried), je na zgodnjerednjeveških upodobitvah zelo dolgo kačasto bitje, plazilec, ki ima par nog (Mythology 1979: 259, 263; Simek 1984–1986: 1342; Cavendish 1982: 185). Na drugih zgodnjerednjeveških upodobitvah ima lahko zmajsko bitje tri pare okončin, precej splošno pa zverski gobec (Mythology 1979: 251, 257). Ime *Lindwurm*, ki je prilagojeno prevzeto v slovenščino, je podedovano iz časa germanskih predstav o kačasti obliki zmajskih bitij.

Precej drugačni so bili nastanek pojma, razvoj oblik in pomenov zmajev v vzhodnoazijskih kulturah (gl. npr. Kaminski 2000: 9–134). Z veseljem lahko zapišem, da se o tem tudi na Slovenskem ustvarja znanje. Špela Pogačar, absolventka etnologije in kulturne antropologije ter sinologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, je napisala diplomsko nalogo z naslovom **Motiv zmaja v slovenskem ljudskem slovstvu (Primerjava z zmajem v kitajskem ljudskem izročilu)**, ki bo predvidoma branjena septembra leta 2001.

Zmajске predstave na Slovenskem

Vsaj nekaj klasičnih antičnih predstav o zmajih je zelo verjetno obstajalo na Slovenskem v rimskem obdobju. Ime *draco* je sicer pomenilo tako kačo kot zmaja, vendar je bilo v rimski provincialni mitološki zavesti razširjenega vsaj nekaj védenja o zmajih. Na rimskih kamnitih reliefih, ohranjenih na Slovenskem, je večkrat upodobljen Herkul, npr. na nagrobniku v Šempetru v Savinjski dolini, na Orfejevem spomeniku na Ptuj, Pokrajinski muzej na Ptuj hrani bronast Herkulov kipec, v parkovnem lapidariju Deželnega muzeja v Celovcu je rimski kamen z napisom, posvečenim Herkulu, pri Celju so celo ostanki Herkulovega svetišča; bilo bi zelo nenavadno, če prebivalstvo ne bi bilo vedelo za zmaje iz pripovedi o njegovih junaštvih. Neko kačasto zmajsko bitje je upodobljeno na fragmentu nagrobnika v lapidariju Pokrajinskega muzeja na Ptuj, drugo kačasto vodno zmajsko bitje je na nagrobniku, vzdanim v katoliško cerkev v Murski Soboti; vojaki so poznali bojni znak v zmajski obliki, ki so ga Rimljani za Trajana prevzeli od Partov in je postal znak kohort, medtem ko je bil znak legij orel (gl. Müller 1950: 766, 767; Musić 1942: 136; Mollet 1996: 117; Lamer s. a.; 213) in bržčas jim tudi druge azijske zmajске predstave niso bile neznane. Toda ta predstavni svet se najbrž ni prenesel v zavest zgodnj srednjeveških slovanskih naseljencev; vsaj v doslej znanih virih o alpskih Slovanih o tem ni sledu. Predstave o zmaju, ki so razširjene pri vseh slovanskih narodih, z gotovostjo kažejo le naslonitev na krščanske predstave, predvsem na legendo o sv. Juriju (misel o slovanskem bogu Velesu v podobi velike kače je nastala v zelo problematični kombinaciji določene metode z neustrezno vrsto gradiva; s takšno kombinacijo je mogoče konstruirati karkoli; gl. Mikhailov 1995: 130–154, posebej še 132, 177, 196; prim. Bezljaj 1951: 342–352, posebej še 346) in tudi praslovanska beseda *zmij* more z gotovostjo kazati le na poznavanje kač pred slovansko razselitvijo.

Prve izpričane vidne predstave o zmajih na Slovenskem so upodobitve v inicialkah **rokopisov**, ki so nastali v zadnji tretjini 12. stoletja v cistercijskem samostanu v Stični. Standardna predstava je bila zmaj, ki ima eno glavo, ptičja krila, dve nogi in dolg, navadno zvit rep (gl. Golob 1994: sl. 105, sl. 107, sl. 151, sl. 155, sl. 159, sl. 186, sl. 208). Variante tega zmajskega tipa so nastajale zaradi oblikovnih funkcij zmajskih upodobitev v celotnih kompozicijah inicialk. Tako ima zmaj npr. na repu lahko še eno glavo (Golob 1994: sl. 152, sl. 157), lahko je brez kril (Golob 1994: sl. 187, sl. 189), lahko je brez nog (Golob 1994: sl. 193). Zato mislim, da te variante niso imele posebej določenega pomena (tudi pri upodobitvah, kjer imata zmaja še po eno glavo na koncih repov, po vsej verjetnosti ne gre za podvrsto, imenovano amfispna) in da so tako kot druga groteskna fantazijska bitja predstavljala splošno pričujočnost zlih duhov ob dobrih duhovih na svetu, ki je božje delo; satanski duhovi se sicer Bogu brezuspešno upirajo, vendar skušajo ljudi celo pri pisanju in branju svetih besedil. Bistvene sestavine te osnovne zmajске ikonografske predstave pomenijo prisotnost v zraku (krila), v vodi (kačast rep), na suhem (nogi), če pa zmaj bruha še ogenj, gre hkrati še za predstavitev elementov:

zrak, voda, zemlja, ogenj (prim. Röhrich 2000: 190). Zviti repi so navadno znak, da so zmaji premagani, če pa kdaj zaradi oblike črkovne kompozicije njihov rep ni zviti, to kajpak ne pomeni, da zmagujejo. Te zmajске upodobitve niso ilustracije; tako je npr. v stiškem rokopisu komentarija k biblijski Apokalipsi v inicialki A upodobljen enoglavi zmaj, ki pač ne ustreza opisu sedmeroglavega zmaja v tem biblijskem besedilu (gl. Golob 1994: str. 183, sl. 193). Seveda gre za predstave o zmajih, ki jih moremo pripisati le maloštevilni izobrazbeni eliti; ali se je tedaj kaj od teh idej tako ali drugače vendarle pojavilo med prebivalstvom, ne vemo.

Druga, za namen tega besedila bolj povedna pričevanja o zmajskih predstavah so **plastične upodobitve**. Te niso podrejene ornamentalnemu sistemu in zelo določno pričajo o predstavah upodabljalcev: pri rezljanju in klesanju nejasne podobe niso mogoče, kipar mora imeti zelo določne vizije. V parkovnem lapidariju Deželnega muzeja v Celovcu je kamen s klesano pleteninasto ornamentiko iz druge polovice 12. ali iz prve polovice 13. stoletja in upodobitvijo vodnega zmajskega bitja. Na portalu iz preloma 12. in 13. stoletja župne cerkve na Ledini (Lieding) pri Krki na Koroškem je ob sv. Marjeti izklesan zmaj, ki ima luskinasto telo, ptičja krila, dve nogi, zverski gobec in dolg, zavozlan rep. Po dva kačasta krilata zmaja z zverskima gobcema sta upodobljena na kapitelih portala iz srede 13. stoletja v cerkvi v Domanjševcih; le v malo poznejši čas sodijo podobni zmaji, ki so izklesani na kapitelu, shranjenem v lapidariju v Gornjem Gradu in pod znamenito Krakovsko Marijo, ki jo hrani Narodna galerija v Ljubljani. Ti zmaji imajo netopirjasta krila, nimajo pa upodobljenih nog in takšen je tudi zmaj na rezbariji sv. Jurija iz zadnje tretjine 14. stoletja, ki jo hrani Pokrajinski muzej v Ptujju. Na začetek 15. stoletja sodi relief na Ptujski gori; upodobljena sta angela čuvaja ščitov, ki držita šlem, vrh katerega je nastavek v obliki dvonovega zmaja, ki ima razprti netopirjasti krili. Drugačen tip teh fantastičnih živali je večkrat izpričan na poznejših plastičnih upodobitvah. Na slavoločnih kapitelih cerkve sv. Barbare nad Slovenskimi Konjicami iz tretje četrtine 15. stoletja sta izklesana zmaja, ki imata netopirjasta krila, vendar po štiri noge; podoben zmajski tip je upodobljen na podokenskem reliefu iz srede 15. stoletja v Kamniku (gl. Cevc 1999: 201–203). Pod lesenim kipom sv. Jurija iz srede 15. stoletja z Gabrske Gore, ki ga hrani Narodna galerija v Ljubljani, je vznak ležeči brezkrilni zmaj s štirimi nogami. Enako zasnovana sta zmaja na rezljanjih kipih sv. Jurija iz zgodnjega 16. stoletja; prvega, iz Srednje vasi, hrani Narodna galerija v Ljubljani, drugi stoji ob desnem krilu znamenitega oltarja v cerkvi v Kojskem. Štirinožni bitji sta tudi reliefno upodobljena zmajčka, atributa sv. Marjete in sv. Jurija na obočnem sklepniku iz leta 1530 v cerkvi v Srednji vasi pri Šenčurju.

Tretje, za razširjenost med prebivalstvo daleč najpomembnejše izpričane vidne predstave o zmajih so **freskantske upodobitve**. Med najstarejše sodi slikarija iz druge četrtine 14. stoletja na stropu križnega hodnika v samostanu v Stični; naslikan je dvonožni zmaj z netopirjastima kriloma, dolgim repom in zverskim gobcem. Ta upodobitev zavzema eno polje na štiripoljni kompoziciji, na kateri sta upodobljeni še dve fantastični hibridni bitji, motiv četrtega polja pa ni več razločen (Zadnikar 1988: 88, 89). Na negativen pomen zmaja kaže kombinacija z drugima zloveščima bitjema; najbrž gre za nasprotje drugi štiripoljni kompoziciji na stropu istega hodnika, na kateri so upodobljene štiri kreposti. Sicer pa morejo kazati na pomen tudi enaki zmaji, naslikani v začetku 14. stoletja na upodobitvi *Drevesa zla* v Hoxneu; iz zmajev prihaja sedem personifikacij smrtnih grehov (Baltrušaitis 1991: 114, 115).

Druge cerkvene freskantske upodobitve zmaja so povezane z upodobitvijo njegovega premagovalca sv. Jurija, včasih pa tudi s sv. Marjeto, pri kateri zmaj tudi ni imel sreče.

Upodobitev zmaja ob sv. Juriju je cela vrsta. Začnejo se že v prvi polovici 14. stoletja (gl. Stele 1969: 90). Ostanke prvih takšnih slikarij sodijo še v prvo polovico 14. stoletja (na severni steni notranjščine cerkve sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, v Trnovcu pri Sevnici, v Vrzdencu), sicer pa so se predstave o zmaju v tem stoletju utrdile, kot moremo sklepati na podlagi ustreznih fresk v Knežji Njivi iz srede stoletja in v Martjancih iz leta 1392. Številne so upodobitve iz 15. stoletja (Breg pri Preddvoru, Zanigrad, Famlje pri Divači, na slavoloku cerkve sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, Selo pri Žirovnici, Visoko pod Kureščkom, Bodešče, Krška vas). Samo na fotografiji je ohranjena slikarija iz cerkve sv. Jurija nad Igom (gl. Stele 1969 sl. 91). Že v čas odmiranja gotskega cerkvenega freskantstva, v zgodnje 16. stoletje sodijo upodobitve v cerkvah v Pečah pri Podkloštru, v Volčah pri Poljanah in Vrbi.

Freskantske upodobitve predvsem kažejo na **predstavo o zmaju, ki je bila najbolj razširjena med generacijami prebivalstva v poznem srednjem veku in zgodnjem novem veku**, ki je v cerkvah prisostvovalo bogoslužnim obredom, hkrati pa je splošna, nevprašljiva veljavnost cerkvenih upodobitev utrjevala verovanje v zmaje. To je bilo repato bitje, ki ima vedno velik zverski gobec, netopirjasti krili, največkrat ima dve (Knežja Njiva, Martjanci, Zanigrad, Breg, Bodešče, Famlje, Sv. Jurij nad Igom), včasih pa štiri noge (Selo, Visoko, na slavoloku v cerkvi sv. Janeza ob Bohinjskem jezeru, Šentjurski hrib pri Tržišču), lahko pa je to tudi štirinožno bitje z zverskim gobcem in brez kril (Peče).

Podoba o veliki razširjenosti starejših upodobitev sv. Jurija in sv. Marjete, ki **so oblikovale tudi predstave prebivalstva o zmajih**, kažejo številne, njima posvečene cerkve. V seznamu župnij in cerkva leta 1689 samo na tedanjem Kranjskem naštejemo kar 56 cerkva z Jurijevim patrocinijem (Valvasor 1689: VIII. knjiga, str. 721, 722, 724–727, 729, 733, 737, 738, 747, 749, 750, 752, 756, 758, 762, 765, 767, 768, 778, 781, 783, 784, 787, 789–791, 793, 796, 797, 803, 809, 813, 814, 816–818, 822, 824, 827, 830–832; XI. knjiga, str. 688); seveda pa je bilo javno razstavljenih podob in oltarjev temu svetniku še precej več. V istem seznamu naštejemo 39 cerkva, posvečenih sv. Marjeti (Valvasor 1689: VIII. knjiga, str. 716, 717, 719, 722, 725, 739, 751, 758, 763, 765, 766, 773, 775, 778, 779, 781, 787, 789, 792, 796, 797, 799, 803, 806, 809, 812, 813, 816, 721, 824–826, 828, 830).

Velik vpliv na verovanje prebivalstva v zmaje je imela cerkvena avtoriteta; v srednjem veku je bilo vse, kar je bilo povedano in videno v cerkvi, izven dvoma, pozneje pa so dvome večinoma odpravljali z različnimi interpretacijami. Znano je, da upodobitve **boja sv. Jurija z zmajem** temeljijo na Slovenskem (podobno kot drugod) na visokosrednjeveški svetniški zgodbi, prvič zapisani v Zlati legendi (Stele 1969: 84) okoli leta 1260. Zgodba je pač nastala ob prenosu antičnih in tudi starejših krščanskih (Deanović 1966: 640; prim. Wimmer 1990: 25; prim. Jontes 2000: 147) pripovedi o zmagovalcu zmaja na tega svetnika; prenos je nastal na podlagi naivne etimologije svetnikovega imena, ki naj bi pomenilo svetega bojevalca. Vojaški tribun Jurij pride v libijsko mesto Silena, pri katerem je jezero, v katerem biva zmaj, ki strahuje meščane: vsakogar, ki mu pride blizu, ubije kar s strupeno sapo. Da ne napade mesta, mu vsak dan dajo ovci; ko teh zmanjkuje, sklenejo dajati ovco in izžrebanega mladeniča ali mladenko. Ko pade žreb na kraljevo hčer (njenegega imena legenda še ne pozna) in se ta odpravi proti jezeru, jo sreča Jurij in ji obljubi pomoč v Kristusovem imenu, se pokriža, spodbode konja in bližajočega se zmaja prebode s sulico. Nato veli kraljični, naj svoj pas ovije krog zmajevega vratu in zmaj ji pokorno sledi v mesto, kjer nastane med meščani preplah. Jurij jim postavi pogoj: če začno vsi verovati v Kristusa in se krstijo, bo ubil zmaja. Tako se zgodi; Jurij ubije zmaja z mečem; zmajevo truplo je tako težko, da ga morajo iz mesta od vleči štirje pari volov (gl. Jacobus de Voragine 1995/1: 238–240).

Od številnih drugih nabožnih upodobitev, ki vključujejo zmaja (gl. npr. Hall 1991: 369; Röhrich 2000: 188; Wimmer 1990: 25, 26; Hulme 1976: 110, 111), so na Slovenskem razširjene le podobe sv. Marjete. Tudi legende o tej svetnici so tipičen proizvod ustvarjalnosti ustnega slovstva, procesa precej poljubnega izbora in mešanice ustnih, pisnih in likovnih tradicij, novosti, svobodnih prevzemov oziroma kombinacij različnih motivov, zamenjav oseb, nerazumevanj slišanege in fantazijskih tolmačenj. V Zlati legendi je zapisana pripoved o **sv. Marjeti Antiohijski**, vrženi v ječo zaradi njenega krščanstva; tja je prišel hudič v podobi zmaja in jo požrl, ko pa se je svetnica prekrizala, se je zmaj razpočil in Marjeta je prišla ven nepoškodovana. Celo piscu Jakobu se je zdela zgodba neverjetna in je pripisal, da je apokrifna (Jacobus de Voragine 1995/1: 368, 369), kar pa seveda ni preprečilo verovanja v pripoved, njenega dopolnjevanja in nastanka zmaja kot svetničinega atributa. V Zlati legendi je še zgodba o sv. Marjeti Pelagij, ne pa tudi o drugih svetnicah z istim imenom. V poznem srednjem veku so tudi na Slovenskem sv. Marjeto Antiohijsko upodabljali s krono in zmajčkom; krona je postala njen atribut kot rezultat zamenjave s sv. Marjeto Škotsko, ki je bila kraljica. Mnogo pozneje so sv. Marjeto Antiohijsko identificirali s kraljično iz Jurijeve legende. V Zlati legendi je to dekle še brez imena, pozneje postane Kleodolinda in šele v protireformacijskem rekatolizacijskem procesu nastajanja novih verovanj postane sv. Marjeta. Srednjeveške in zgodnjenovoveške upodobitve Jurijeve legende na Slovenskem zanesljivo pričajo, da rešene kraljične tedaj niso imeli za svetnico in še manj za sv. Marjeto: Jurij ima dostikrat svetniški obstret okrog glave, kraljična nikoli (npr. na cerkvenih freskah na Bregu pri Preddvoru, na Visokem nad Kureščkom, na Šentjurskem hribu pri Tržišču itd). Kdaj se je predstava sv. Marjete kot kraljične v Jurijevi legendi (zaradi njenega atributa – zmaja) razširila med slovensko prebivalstvo, ne vemo. Vsekakor ima na oltarni sliki iz leta 1771 v cerkvi v Gotovljah pri Žalcu, ki prikazuje Jurijev boj z zmajem, rešeno dekle svetniški sij okrog glave in je torej že pojmovana kot svetnica, sv. Marjeta. Tudi na kmečki oljni podobi z istim motivom, datirani z letnico 1782, ki jo hrani Slovenski etnografski muzej, je dekle podobno opremljeno s svetniškim obstretom; pesmi ustnega slovstva, ki govorijo o Jurijevi legendi in je v njih izrecno omenjena Marjeta, sodijo šele v 19. stoletje (gl. Štrekelj 1895–1898: 589–592).

Seveda so vidne predstave o zmajih tudi v naše kraje v 15. stoletju in pozneje širile tudi druge vrste upodobitev, ki pa so bile večinskemu prebivalstvu manj dostopne. Pomembne so bile **grafike**; podobe zmajev so bile številne predvsem na upodobitvah sv. Jurija. Na lesorezih vidimo kačaste zmaje, ki imajo po dve nogi in nimajo kril (npr. Hind 1963: 476), kačaste zmaje, ki imajo netopirjasta krila in nimajo nog (npr. Hind 1963: 487), pogosteje kačaste zmaje, ki imajo netopirjasta krila in po dve nogi (npr. Hind 1963: 73–75, 151, 166, 683); navadni so bili tudi krokodilasti zmaji, ki imajo po štiri noge in so brez kril (gl. Hind 1963: 229, 256) in po štiri noge in netopirjasti krili (gl. Hind 1963: 187, 188, 617); v cerkvenem freskantstvu na Slovenskem sta bili splošno uveljavljeni le predstavi o krilatemu zmaju, ki ima dve ali štiri noge.

Predvsem med meščani in plemstvom so zasnove o videzu zmajev utrjevale **upodobitve na srednjeveških grbih in pečatih** zlasti Ljubljane, Loža, Ptuja in Celovca (gl. Otorepec 1988: 78 ss, 96 ss, 167 ss, 203 ss). S pečati so overavljali pravne posle, z grbi pa zlasti označevali lastništvo in pripadnost (prim. Otorepec 1977: 65). Na teh upodobitvah je zmaj lahko kačast in brez kril (na pečatniku Ptuja iz 13. stoletja; na pečatu loškega župnika iz leta 1398, Otorepec 1977: str. 68, sl. na str. 65), lahko je krokodilskega tipa s štirimi nogami in brez kril (na pečatniku Ljubljane iz sredine 15. stoletja in na drugem ljubljanskem pečatniku iz leta 1454; na pečatniku Loža z začetka

16. stoletja, gl. Otorepec 1977: 66, 67), ali dvonogo krilato bitje (pečatnik Celovca iz 13. stoletja), ali štirinožna žival z netopirskimi krili (pečatnik Ptuja iz 15. stoletja). V istem socialnem okolju so videvali tudi upodobitve zmaja na **pečnicah**; na Starem gradu v Celju so izkopali pečnico iz prve polovice 15. stoletja, na kateri je relief zmaja, ki ima dve nogi in netopirjasta krila (Bregant 1984: kat. št. 5).

Predstave o zmaju so se širile tudi z upodobitvami njegovega boja s sv. Jurijem na številnih srednjeveških in novoveških **kovancih**, največ iz italijanskih, nemških in madžarskih dežel; nekatere so si obešali okrog vratu kot amulete (Fengler 1988: 114; Beitzl 1955: 253); tip zmajev na teh kovancih je največkrat takšen kot na slovenskih freskah. Seveda pa so upodobljeni zmaji tudi na denarjih drugih držav (gl. npr. Price 1980: sl. 702, 887, 938, 1450, 1452–1454, 1473, 1474), ki pa na zmajske predstave na Slovenskem niso vplivali.

V srednjeveških in zgodnjenovoveških upodobitvah zmajev se je njihova tipologija že izoblikovala. V novem veku so tipe teh bitij samo ponavljali in stilizirali; le v akademskih pravljičnih ilustracijah iz 20. stoletja se je iz razumljivih vzrokov pojavilo kaj novega. Kajpak se je vedenje o zmajih od srednjega veka širilo z upodobitvami neprekinjeno vse do danes, vendar nikakor **ne samo s sodobnimi, ampak še bolj s starejšimi upodobitvami, dokler so bile ali so še na ogled.**

Pomeni zmajskih predstav na Slovenskem

Ko se je na Slovenskem s cerkvenimi upodobitvami sv. Jurija začelo vsaj v 14. stoletju širiti vedenje o zmajih, se je vzporedno širilo tudi krščansko pojmovanje teh bitij kot nasprotnikov Boga, kot hudiča (gl. npr. Seibert 1989: 81, 82).

V zavesti klerikov so bile predstave o zmajih kajpak precej starejše. Temeljile so na Bibliji, deloma na Stari zavezi, največ in odločilno pa na novozaveznem spisu, v katerem sta izrecno določena videz in odnos do zmaja. Opisan je ognjeno rdeč zmaj, ki ima deset rogov in sedem kronanih glav, prikaže se na nebu in z repom skladi tretjino vseh zvezd; to bitje, *veliki zmaj*, je izenačeno s *staro kačo*, ki se imenuje *hudič in satan* (Apokalipsa 12: 3–4, 9). Veljavnost tega opisa je oprta na biblijsko avtoriteto, vendar je le redko rodila ustrezne vidne predstave; verovanjske logike pogostoma delujejo mimo racionalnih postopkov, kar vernikov seveda ne moti: verovanje je trdno prepričanje, ki ne potrebuje dokazov. Ob tem je to biblijsko besedilo nastalo kot tolažilna verska propaganda, ki naj vzbuja upanje skupinam kristjanov v zahodni Mali Aziji; je zmes vizij, sanjskih podob, simbolov, prerokb, sramotilnih namigov na Rim in podobnega; opisi zmajev imajo tu kajpak predvsem metaforične pomeni in upodobljenci zmajskih predstav so upravičeno menili, da to besedilo ni ikonografsko navodilo. Na pojmovanje bistva zmaja in njegove pojavnosti v visokosrednjeveški krščanski zavesti nazorno kaže predvsem reliefna upodobitev izvirnega greha na bronastih vratih iz leta 1015 katedrale v Hildesheimu (Mende 1994: 135, gl. sl. 15). Desno ob Evi in Adamu je upodobljena kača s sadežem z drevesa spoznanja; levo pa je v zraku leteč zmaj, ki ima zversko glavo, ptičja krila, nogi in daljši kačast zadnji del telesa. Mesto v upodobitvi kaže njegov pomen: zmaj je razlaga dogodka; je posebljen Satan, ki je dejanski povzročitelj greha in ne kača, ki je v bibliji samo najbolj prekanjena žival (gl. Genesis 3: 1–6). Druga nazorna razlaga tedanjega pojmovanja tega zmajskega tipa je upodobitev biblijske Jonove zgodbe na prižnici iz prve polovice 12. stoletja v stolnici v Ravelli (Mende 1994: 50, gl. sl. 33). Zmaj z zverskim zobatim gobcem, ptičjimi krili, dvema nogama in kačastim zadnjim delom telesa je upodobljen dvakrat: ko požre golega Jono in ko ga izvrže iz gobca. Biblija

govori o ribi (Jona 2: 1); zmaj je seveda upodobljen v okviru krščanske interpretacije tega biblijskega teksta, po kateri je prihod Jone iz ribe prefiguracija Kristusovega vstajenja in zmage nad Zlom. To sta tudi **prvotni pomen in nastanek fantastičnega prikaza pošasti** (zmaja, kače), **ki ima v gobcu človeško telo**, in je bil znan tudi na Slovenskem; sekundarni pomeni tega motiva so bili kajpak različni. Naj omenim nekaj upodobitev tega motiva: kamnit relief iz srede 12. stoletja, vzdian v veži gradu Cmurek; relief iz zgodnjega 17. stoletja v samostanski cerkvi v Stični, ki je znamenje (impresa) milanske plemiške družine Visconti in je bilo tudi emblema pri nas živeče vojvodinje Viride, »gospa s Pristave«, hčere Barnaba Viscontija (gl. Gregorič 1980: 56, 57); in ročaja dveh rezljanih palic iz 18. in 19. stoletja, ki ju hrani Slovenski etnografski muzej v Ljubljani; prvi je v obliki ženske, ki jo požira zmajska glava, drugi je v obliki zmajske glave, ki požira moža. Ta motiv je vsaj deloma sodeloval pri oblikovanju kač in kronanih kač v heraldiki (na Slovenskem npr. v grbu Stubenbergov z Wurmberga / Vurberka kača bljuje ogenj in predstavlja pravzaprav zmaja; kronana kača je npr. v grbu Khislov s Kaltenbrunn / Fužin); odtod je prišel v ustne povedke in pravljice, kjer zaradi človeškega lika v gobcu večkrat nastopa kot v kačo uklet človek ali zaradi krone kot kačja kraljica (gl. npr. Kelemina 1997: 113–116, 276–282); po doslej znanih virih na Slovenskem teh kač niso imeli za zmaje, čeprav bi formalno gledano bila meja med vrstama pač precej nedoločena.

Vendar celo v visokosrednjeveškem, simbolično raznovrstnem in pestrem metaforičnem duhovnem svetu tudi med izobraženci ni bila jasna **razlika med kačo in zmajem**: na hildesheimskih vratih je pomensko diferenciacijo obeh bitij izsilila zahteva po razlagi upodobljenega dogodka. Podoba te nejasnosti ponazarja spet primer iz stolnice v Ravelli: na bronastih vratih iz leta 1179 je tudi upodobitev sv. Jurija v boju z zmajem: slednje bitje je tu v obliki kače brez nog in kril, na pogled ločimo od navadnih kač le po velikih pokončnih ušesih (gl. Mende 1994: sl. 151). Šele po tem času se je v upodobitvah sv. Jurija splošno uveljavil tip zmaja, ki ima vsaj noge ali vsaj krila; na Jurijevih upodobitvah na Slovenskem zmaja v pojavnih oblikah kače ni.

V zavesti izobražencev je bil **krožno zvit zmaj, ki grize svoj rep**, prisposoba cikličnega značaja vesolja in simbol kaosa, iz katerega nastane kozmos. Ta predstava je nastala v srednjeveški alkimiji; utrdila se je v baročnih in poznejših okultističnih znamenjih, tudi v hoteni enigmatični simboliki skrivnega krščanskega izobraženskega mističnega društva Rožnih križarjev (Klossovski, 1973: T. 1; Nataf 1996: 87). Na Slovenskem je ta prisposoba izpričana kot emblema viteškega *Reda premaganega zmaja na Ogrskem*, ki sta ga po letu 1418 ustanovila ogrski kralj Sigismund in njegova žena, v alkimiji izvedena Barbara Celjska (gl. Oswald 1984: 104; prim. Jontes 2000: 152; prim. Bilderatlas s. a.: 668, sl. 203 a). Izklesan je v cerkvi na Ptujski gori na oltarju sv. Sigismunda iz 20. let 15. stoletja pod svetnikovim kipom (gl. Stele 1966: 36, 37). Upodobljen je krožno zvit zmaj, ki je ovil rep okrog vratu, ima štiri noge in netopirjasta krila.

Posebnost v doslej znanih starejših upodobitvah na Slovenskem je **amfisbena** (prilagojeno tudi *anfesibena*; Dal Lago Veneri 1999: 55), zmajsko bitje, ki ima na sprednji in na zadnji strani telesa po eno zversko glavo. Na stropu cerkvice v Slanici na Koroškem iz leta 1498 je naslikana vrsta teh zmajev in skupina baziliskov in tragop, fantastičnih ptic s kozlovskimi rogovi; ugotovljeno je, da mesto teh bitij v celotni kompoziciji stropa kaže na njihov pomen: manifestacije demonskih pogubnih sil (Golob 1988: 47). Tedanji in poznejši opazovalci stropa so najbrž pojmovali to dvoglavo zmajsko bitje različno. Tako je npr. že čez slabo poldrugo stoletje zelo učen klerik iz slovenske sosesčine gledal na amfisbena samo še kot na naravoslovno opredeljivo bitje: *Amphesibena, kacha z –dvema glavami, iz kojeh gláv jedna je na repu, da ide szim y tím* (Belostenec 1740: 84).

Na uveljavljanje meščanske samozavesti, cenjenja empirije in pragmatičnega verovanja, da je svet okrog nas takšen, kot ga čutno dojemamo, kaže **tip kuščarskega ali krokodilskega zmaja brez kril**, vrsta živali, kakršna bi lahko obstajala in je tedaj njen simbolični mitični pomen Satana, ki je povsod, v zraku, vodi in na suhem, zelo razvrednoten. Ta tip se pojavi v sredini 15. stoletja na dveh ljubljanskih pečatnikih in na Jurijevi plastiki z Gabsrke Gore, pogostejši postane v zgodnjem 16. stoletju, v času, v katerega sodita Jurijeva kipa iz Srednje vasi in na Kojsem ter freskantska upodobitev v cerkvi v Pečah pri Podkloštru. Ta tip se v novem veku pojavlja tu in tam; dostikrat je oprt na informacije o krokodilih in ne pomeni mitičnega bitja, ampak simbol ali ilustracijo pripovedke.

Na kamnitem reliefu na oltarnem antependiju iz sredine 18. stoletja v cerkvi v Komnu je zmaj pod sv. Jurijem komajda kaj drugačen kot krokodil. Na dveh panjskih končnicah v zbirki Slovenskega etnografskega muzeja je upodobljen zmaj krokodilskega tipa; na prvi ga s palicama premaguje preprosto oblečen možak, na drugi nas le konicasto oblikovana glava prepriča, da ni upodobljen krokodil. Končno je tudi na končnici iz leta 1932, ki je v isti zbirki in kaže boj sv. Jurija, naslikan brezkrilni zmaj, ki ima štiri krempljaste noge in krokodilu podoben gobec. Podobno kažejo na negotovost o zčaju kot mitičnem bitju tudi nekateri drugi znaki, npr. rezbarska upodobitev iz prve polovice 18. stoletja v cerkvi na Lokah v Tuhinjski dolini, na kateri je pod sv. Jurijem zmaj, ki ima štiri noge in košato levjo grivo, kar bi bilo za srednjeveške predstave nemogoče.

O spremembi pojmovanj zmajskih bitij priča tudi njihova **relativna velikost na upodobitvah**; velikostna razmerja upodobljenih objektov v likovni umetnosti, ki ustrezajo ali pomenu objektov ali čutnemu izkustvu, so kajpak izraz različnih odnosov do sveta. Na poznosrednjeveških freskantskih upodobitvah bojujočega se jezdečega Jurija je zmaj največkrat velik skoraj kot konj ali celo večji (npr. Martjanci, Breg pri Preddvoru, Sv. Janez ob Bohinjskem jezeru, Bodešče, Visoko pod Kureščkom, Šentjurski hrib pri Tržišču), kar posredno kaže na ustrezno veliko moč zlega duha. Nekoliko drugače je pri plastičnih upodobitvah, kjer narava gradiva otežuje izdelavo velikega zmaja in Jurija iz istega kosa. Toda pojmovanju ustrezno je sedaj svetnik največkrat upodobljen stoječ na premaganem zčaju, kar spreminja pomen upodobitve v zmagoslavje nad zlom; premagano zlo je upravičeno postalo manjše in veličina viteškega dejanja se meri tudi s škodljivostjo in zlobnostjo nasprotnika (npr. na kipu sv. Jurija iz zadnje tretjine 14. stoletja v Pokrajinskem muzeju na Ptuj in na kipu sv. Jurija iz Srednje vasi v Narodni galeriji v Ljubljani). Za uveljavljajoči se pragmatično dejavni meščanski odnos do sveta, za katerega je simbolni pomen manjši od izkustvenega, se takšno proporcioniranje ni zdelo primerno niti prepričevalno, češ, zčaga nad zverinico ne more biti zelo pomembna. Zato je nastala težnja po drugačnem razmerju. Zelo značilen izraz tega je kiparska upodobitev iz 17. stoletja v piranski župni cerkvi. Zmaj pod jezdečim svetnikom je premagan in vržen na hrbet, vendar je tako velik, da bi stoječ bil komaj kaj nižji od konja, ima mogočni krempljasti prednji nogi in kot konjska glava velik grozljiv zverski gobec. Podobni zahtevi po čutno prepričljivi upodobitvi ustreza velikost zmaja na sliki sv. Marjete iz leta 1752 v cerkvi na Veseli Gori nad Šentrupertom. Svetnica kleči na zčaju z netopirjastimi krili, ki je precej večji od nje; tudi veriga, s katero drži zčaga privezanega okrog vratu, je zelo masivna. Še mogočnejša je podoba zmaja na sliki iz leta 1763 v cerkvi v Mozirju; v upodobitvi Jurijeve legende je zmaj večji od konja, silno grozljiv, velik in težak. Podobno je na sliki z istim motivom iz leta 1771 v cerkvi v Gotovljah pri Žalcu; zmaj je mnogo večji od konja, ima silne štiri krempljaste noge, pošasten zverski gobec in netopirjasta krila.

Seveda pa **velikostna razmerja niso pričevalna**, kadar je zmaj očitno upodobljen samo kot atribut ali simbol. Tako je pri večini upodobitev sv. Marjete. Že na freski s preloma 14. in 15. stoletja v cerkvi na Selu je zmajčkova glava manjša od svetnične dlani, na freskantski dopasni upodobitvi te svetnice iz srede 15. stoletja v cerkvi na Vrhu nad Želimljami bi zmajček segal celopostavni svetnici komaj kaj čez kolena. V vaški cerkvi v Dolanah pri Nadanjem selu je kip sv. Marjete iz prve četrtine 18. stoletja, ki ima zmajčka na verigi; čeprav se ta vzpenja, ji sega komaj do kolen. V stranskem oltarju uršulinske cerkve v Ljubljani je kip sv. Marjete iz srede 18. stoletja; glavica na verigi priklenjenega zmajčka je komaj tako velika kot svetnično stopalo. Poredkoma ima zmajček takšno vlogo tudi pri upodobitvah sv. Jurija, npr. na poslikanem krilu oltarja iz druge polovice 16. stoletja iz Mrzlave vasi pod Gorjanci, ki ga hrani Narodna galerija v Ljubljani. Zmajček ima sicer odprt gobec, vendar sega tudi z dvignjenim razpetim krilom svetniku komaj do kolen; temu primerno se Jurij zanj sploh ne meni: pogled odvrne, levico malomarno opre v bok, z desnico drži na tla postavljeno kopje.

Nekoliko drugačen je pomen zmajeve majhnosti na sliki sv. Martina iz leta 1768 v cerkvi v Šmartnem pri Velenju. Svetnik je ravnokar iz obsedenca izgnal hudega duha; ta je upodobljen kot štirinožni zmajček z netopirjastima krilcema in zverskim gobcem; glede na obsedenčev roko je velik le dobro ped. Očitna je upodobitvena težnja po čutni verjetnosti dogodka; vsaj tisti trenutek, ko hudi duh skozi usta obsedenca zbeži pred neznosno neumnostjo eksorcističnih obrazcev, pač mora biti majhen.

Nazorno kažejo podobo **razvoja odnosa do zmajev** in njihove tipologije zlasti **spremembe v grbu mesta Ljubljane** (gl. Kos 1943: 38–50; gl. Otorepec 1988: 78–96; prim. Kretzenbacher 2000: 195–200). Na najstarejših pečatih mesta Ljubljane je samó mestno obzidje. Na mestnem pečatu iz srede 15. stoletja je v mestnem grbu mestno obzidje, okrasje krog grba tvorijo rastlinske vitice in štirinožna brezkrila krokodilasta žival; toda ročaj pečatnika je v plastični podobi dvonožnega zmaja z netopirjastima kriloma; obe bitji imata zgolj dekorativen pomen. Na sodnem mestnem pečatu iz leta 1454 je v grbu mestno obzidje, nad grbom je štirinožna žival z dolgim členkastim repom; ta pečat je bil uporabljan še v 18. stoletju. Na grafični upodobitvi ljubljanskega grba leta 1578 je v grbu mestno obzidje, nad grbom pa štirinožno brezkrilo zmajsko bitje z dolgim masivnim repom. Na drugih upodobitvah ljubljanskega grba iz 16. stoletja ni nikakršnih zmajskih bitij. **V ljubljanskem grbu se zmaj prvič pojavi** na grafični upodobitvi v Valvasorjevi Slavi leta 1689; na našo levo stran obrnjen dvonožni zmaj s ptičjima kriloma stoji vrh zidanega stolpa. Na dveh reliefnih upodobitvah grbov iz prve polovice 18. stoletja v mestni hiši stoji zmaj vrh stolpa, vendar je na enem reliefu to v našo desno obrnjen brezkrili štirinožni zmaj, na drugem reliefu je to v našo levo obrnjen štirinožni krilati zmaj. Na sgraffitni upodobitvi mestnega grba iz istega časa na arkadnem dvorišču mestne hiše stoji brezkrili štirinožni zmaj, vendar obrnjen v našo levo stran itd. Če povzamemo: ob koncu srednjega veka je motiv zmaja lahko že tudi samo dekorativna oblikovalska prvina; po logiki nastajanja novosti ob nerazumljenem izročilu ga Valvasor vključi v ljubljanski grb, kjer ostaja mestni simbol do danes. Različni tipi zmajskih bitij in njihove različne obrnjenosti, ki imajo sicer heraldični pomen, kažejo, da ta bitja nimajo nikakršnega mitičnega ali drugačnega globljega pomena več, da so samo simbol, ki ga mesto uporablja za svoj znak (gl. npr. nekaj podob v: Železnik 1980: 76, 81, 97, 114). Tip ljubljanskega zmaja, ki je ikonografsko obvladoval 20. stoletje, predstavljajo bakreni kipi na Zmajskem mostu v Ljubljani iz leta 1901; številne polpretekle in sedanje stilizacije se naslanjajo le nanje. Kakor večkrat v preteklosti tako gre tudi pri teh zmajih za rabo in posvojitvev

duhovnega in materialnega importa: po zasnovi Jurija Zaninovicha, učenca Otta Wagnerja, je zmaj izdelalo dunajsko podjetje Beschorner.

Še prej kot pri meščanih je najbrž zmaj izgubil mitični pomen pri plemstvu. Prepričljiva ilustracija novoveškega odnosa do tega fantazijskega bitja je dober meter dolg, štirinožni krilati železni zmaj lestenez iz 17. stoletja, ki so ga imeli na gradu Borlu (gl. Ciglenceški 1987: 81, 89); na njem ni več nič niti heraldičnega niti simboličnega: njegov rep, zverska glava, krempljaste noge in netopirska krila so nosilci za sveče.

Prva **besedna pričevanja** o pojmovanju zmaja med preprostim prebivalstvom sodijo šele v 17. stoletje. V potok Belo, ki se pri Vrhniku izliva v Ljublanico, teče pritok, ki je imel presihajoč izvir, iz katerega je tekla penasta voda in ga je bilo mogoče spodbuditi z dreganjem vanj. Nenavadnost so si preprosti okolišani tolmačili z delovanjem zmaja, *lindwurma*, ki biva v podzemskem jezeru, odkoder teče izvir; ko je vode preveč, jo odlije. Zmaj živi, dokler je pod zemljo, če pride ven, se za njim vse udre in ga ubije; videli so že tri takšne zmaje, vrhniški poštar pa je mrtvega zmajčica prinesel domov; bil je le ped dolg in podoben kuščarju (Valvasor 1689: IV. knjiga, str. 594–597). Vsekakor kaže pripoved na verovanje, da zmaj kot stvarno bitje (ne kot simbol zla) dejansko obstaja. Toda to verovanje tudi med preprostim prebivalstvom ni bilo več splošno. To je razvidno tudi iz poročila o Tržiški Bistrici, ki je leta 1679 za dve leti postala kalna, skoraj črna. Preprosti ljudje so menili, da je to povzročil zmaj (*ein Lind = Wurm*), ki biva v hribu, odkoder izvira voda. Toda poročevalec je dodal, da drugi ljudje vedno bolj mislijo, da je vzrok za kalno vodo naravno posutje zemlje v votlini, ki je v gori (Valvasor 1689; II. knjiga, 152). Valvasor je trdno veroval v krščanskega Boga in Satana, ne pa več v zmaje; srednjeveška predstava o zmajski pojavnosti podobi Hudega duha zanj ni bila več sprejemljiva. Ko je poročal o padcu nekega objekta (najbrž kroglaste strele) v hudi nevihti na polje pri Pleterjah, je zapisal, da vé, da imajo naravoslovci lintverna za izmišljotino, in da je uporabil to ime za padli objekt zato, ker se temu navadno tako pravi. To je bil *ein groffer so genannter Lindwurm*; videlo ga je več ljudi, ki se mu niso mogli približati, ker je izpuhteval ostuden smrad (Valvasor 1989; XI. knjiga, 445).

Zelo značilni za **novoveške predrazsvetljenske odnose do zmajev** so nasprotujoči si pogledi vsestransko razgledanega pridigarja Janeza Svetokriškega ob koncu 17. in v začetku 18. stoletja.

– Zmaj je zanj lahko **mitična pojavnost oblika Satana**. Tako omenja grešnico, ki se je po smrti prikazala svoji hčeri iz pekla *na enam gorezhem lintvornu* .. (Svetokriški 1691 a: 62/2) ali pa se je prikazala *na enim gorezhim lintuornu* celo ob mučilni asistenci še dveh drugih pojavnih Satanovih oblik: *kateri duej negnusni kroti so perfi tergali* (Svetokriški 1691 b: 112). Ko omenja pekel, se zdi, da prav nič ne dvomi, da so zmaji hudiči: *Kir tij paklenski lintuorni prebivajo, inu te greshne nefrezhne dushe pres vfiga konza martrato* (Svetokriški 1691 b: 242). Končno tudi izrecno pove, da ... *hudizh veni grofoviti shtauti eniga lintvorna se prikaffe* (Svetokriški 1707: 270).

– Na drugi strani pa sploh ni nujno, da je zmaj zli duh; je lahko navadna, čeprav eksotična žival, samo **objekt naravoslovja**, kajpak fantastičnega, in tu se Svetokriški večkrat sklicuje na *naturaliste*. Podoba zmaja, ki jo riše v pridigah, je večkrat prav dramatična. Ko se vpraša, *Ali koku, inu fakaj se ioka Lintvorn?* odgovori, da to bitje v puščavi iz zasede napade divjo kamelo in se hoče oviti okrog nje, ona mu pa z zadnjima nogama razbije čelo: *fa volo tiga filnu mozhnu klaguje*. (Svetokriški 1691 b: 478). Zmaj je podvržen tuzemskim težavam, *Lintuorn* je lahko *sdrau, ali bolan, shivu ali martou* (Svetokriški 1691 a: 119); nekatere naravne okoliščine mu prijavajo, druge ne: *luna potroshta Slona, inu reshali lintvorna* (Svetokriški 1691 a: 118). Toda zmaj je vendarle grozovit: *En*

Lintvorn, kateri sledniga vumorji, kateri ga pod svojo streho pustj prebivat (Svetokriški 1691 a: 197/2); zakaj so nekateri tako zelo nespametni, se pridigar ne vpraša. Ta grozovitost pa je ambivalentna: *Naturalifti pishejo, de kadar Lintvorn mleku vidi svojo grosovitnost sgubj, inu krotak rata: Lintvorn pak Agricolaus she grosovitnishi rata, videozh mleku teh sedem svetih shen* (Svetokriški 1696: 153). Toda naš pridigar si ne more kaj, da ne bi strahotnosti lintverna, *kateri sledniga vumorji*, vendarle relativiziral: *sakaj je hujshi s'eno hudo sheno prebiuat kakor pak s'enem lintuornam* (Svetokriški 1707: 91).

– Toda zmaja je moč pojmovati še na en način: kot **fantazijsko bitje iz povedke**. Svetokriški na dolgo in z užitkom pripoveduje zgodbo o nekem *Gospudu*, ki je hotel ubiti lintvorna, ki je bil raztrgal že veliko ljudi in živine. Domislil se je zvijače in iz papirja napravil kopijo pravega lintvorna. Konj in dva močna psa so se pravega zmaja zelo bali; zvitež jih je privajal napadu na papirno atrapo: *po tem kir je bil pervadil yh h' temu popernaftimu lintvornu, je shnimi shal zhes tiga praviga lintvorna, katerega ni koin, ni peffy se neifo bali, ampak fo ga zukali, inu targali, inu Gospudu pomagali, de srezhnu bres tfe shkode je bil lintvorna premagal, inu deshelo od te poshreshne kazhe reishil* (Svetokriški 1707: 527). Posebnega spoštovanja do groznega zmaja v zgodbi ni. To je pač že bitje iz povedke ali celo pravljice, do katerega ne čutimo nič mitičnega strahospoštovanja in na katerem ni nič niti naravoslovno grozovitega: premagati zmaja sploh ni problem, težava je samo v odpravi bojazni konja in psov.

V svetu **povedk in pravljic** iz 19. stoletja so v novih sestavah ohranjene številne **starejše prvine**, čeprav je njihov pomen kajpak temeljito spremenjen: mitični in verovanjski značaj prvin je opuščjen. Proces oblikovanja tovrstnega ustnega slovstva seveda ni zgolj poljubno paberkovanje po vsem znanem, kar je sporočeno ustno, pisno, v podobi ali predmetno, tuje in domače, ampak je podoben socialno-psihološkemu eksperimentu, ki ga imenujemo ustni telefon: tisti, ki neko pripoved sliši in celo misli, da jo enako izroči naprej, je v zmoti; sporočilo je prestilizirano in presejano skozi sito vrednot, predsodkov, značaja, ustvarjalnosti, življenjskih izkušenj, izobrazbe, družbenega položaja in splošnega kulturnega profila izročevalca. Takšne preobrazbe nastajajo med sodobniki, še bolj pa so izrazite v daljšem zgodovinskem obdobju v družbeno spremenjenih mentalitetah; značilnosti teh metamorfoz so zelo pomemben etnološki oziroma kulturnoantropološki vir o ljudeh, med katerimi so nastale. Vendar so nekatere prvine, katerih pomene je mogoče spreminjati brez bistvenih formalnih predelav, v izročilih relativno trajne in nekaj takšnih je tudi v povedkah in pravljicah o zmajih.

Tako so predstave, ki zmaje povezujejo z vodo in podzemljem in so ohranjene v podeželskih pripovedkah, zapisanih v 19. stoletju in pozneje, vendarle starejše. Trajnost predstav o zmaju je spočetka omogočala verovanjska logika, ki kajpak temelji v bistvu verovanja, v trdnem prepričanju, ki ne potrebuje dokazov in samodejno skrbi za varovanje pred protidokazi na različne načine; eden od njih je **umestitev objekta vere izven čutne izkušnje in njegovo povezovanje z očitimi stvarnimi objekti**. Pri zmajih so to še zlasti jezera, močvirja in votline.

Združeni prvini **podzemelske votline in jezera** sta npr. v Konjiški gori, kjer je bival zmaj in kadar je razgrajal, so po gori drli hudourniki (Lešnik 1925: 32; Kelemina 1997: 197, 198; Tomažič 1943: 66 ss; Gričnik 1995: 145, 146). Podobno je bival zmaj v podzemelskem jezeru v Olševi (Grafenauer 1956: 321; Videčnik 1998: 58).

V povedkah biva ali je bival zmaj v **votlini** npr. v kamniški okolici pri izviru Bistrice (Pogačar 1937: 60, 61), v globoki votlini v Peci (Kelemina 1997: 199; Kotnik 1957: 61), v Košuti (Kragl 1994: 422, 424), v Postojnski jami (Vrbnjakov 1928: 16), v Blaščevi jami (Kunčič 1944: 126), globoko pod zemljo pri gradu Planina (Orožen 1936: 224, 225).

V jezeru biva ali je bival zmaj npr. na Solčavskem v nekdanjem jezeru (Kelemina 1997: 198; Grafenauer 1956: 315; Vršnik 1978: 73,74; Videčnik 1998: 55, 58), v jezeru med Gorjansko planino in Zahomškimi Breznikom (Kotnik 1958: 9), v Vrbskem jezeru (Kotnik 1957: 59–61), v krajevno nedoločenem jezeru v koroški in v gorenjski povedki (Grabner 1944: 401 ss; Kropelj 1995: 203), v jezeru pri Sv. Arehu na Pohorju (Tomažič 1943: 43–47), v jezercu pri Preserju (Grafenauer 1956: 322) ali kar nedoločeno v gorskih vodah (Kelemina 1997: 272) ali drugje v vodi (Kropelj 1995: 182).

V močvirju je bival celovski zmaj (Kotnik 1957: 55–59; Grabner 1941: 310–312; Beitzl 2000: 169–172), podobno je bival zmaj v močvirju vrh Konjiške gore (Grafenauer 1956: 322, 323) in v močvirju Metalu na Ptujskem polju (Kelemina 1997: 199, 200), po južnih Slovenskih goricah so menili, da so močvirja zmajska bivališča (Grafenauer 1956: 325).

Odmik predmeta verovanja iz čutne izkušnje je tudi **bivanje zmaja v zraku**; da to bitje leti, so sicer kazala zmajska krila na upodobitvah od visokega srednjega veka. Letenje tako mogočnega bitja je prišlo celo v rek *Gre (ali: leti) kot zmaj* (Šašelj 1932: 43); zmaj je zletel iz Blaščeve jame (Kunčič 1944: 126); zmaj je zletel ven iz Košute (Kragl 1994: 424; Kelemina 1997: 198); letel je vurberški zmaj (Kelemina 1997: 275); letel je tudi triglavi zmaj v mladinski literarni predelavi (Slapšak 1944: 82, 83); tudi v Prekmurju so vedeli za letečega zmaja, ki dela točo (Kühar 1911: 58, 59). Sicer pa lahko biva zmaj skrit tudi na odmaknjemem, samotnem hribu, kot na Vetrniku nad Kozjem (Kelemina 1997: 199) ali pri Kamniškem vrhu (Cevc 1999 a: 91). Upodobitev zmaja v letu je izjemna; značilna je npr. odmaknjenost upodobitve v oddaljene dežele na tarči ljubljanskih ostrostrelcev iz leta 1768, na kateri črnc strelja na letečega napadajočega zmaja (Železnik 1980: 78).

Toda pošastno bitje zmaj, v krščanski mitologiji grozno in najhujše Zlo, Satan, se je v povedkah bistveno spremenilo. Poznamo jih sicer skoraj samo po zapisih iz 19. stoletja in so kajpak izraz pojmovanj tega časa; toda že v pripovedi o zmajih v presihajočem izviru pri Vrhniki, omenjeni pri Valvasorju, ni pred temi bitji nobenega posebnega strahu niti v njih niso videli zlega duha. Že samo uvrščanje ped dolgega pupka, najbrž človeške ribice, med zmaje, kaže na pojmovanje, ki je skrajno daleč od biblijskih predstav in cerkvenih srednjeveških upodobitev zmajev. Podobno tudi v zapisanem pojmovanju lintverja iz 17. stoletja ni nič več demonskega; je pa uveljavljen stvaren, pragmatičen vidik. To ni vodna, ampak suhozemna zverina: *ena sorta eniga zherva, kateri doli s'drevja skozhi nad ludy, ali shivino: eni pravio, de je lintvoren* (Stabej 1997: 49).

Sicer je v povedkah precej navadno ambivalentno pojmovanje zmaja. Na eni strani je mogočno bitje, res **premogočnejš**, ki povzroči posutje pol Košute, vendar nato leti in beži pred valečim se kamenjem, ki ga ubije (Kragl 1994: 422, 424; Dežman 2001: 10). V povedkah je mogočna nevarnost zmajev zelo omalovaževana. Celovskega zmaja ubije nekaj domačinov kar medtem, ko je požiral bika, ki so mu ga nastavili za vabo (Grabner 1941: 311; Kotnik 1957: 58; Beitzl 2000: 169). Pohorskega zmaja, ki ga očitno niso imeli za inteligentnega zlega duha, ubijejo z zvijačo: kravji meh napolnijo z negašenim apnom, ki nato v stiku z vodo zmaja razžene (Tomažič 1943: 45, 46). Na enak način ubijejo zmaja iz Postojnske jame (Vrbanjakov 1928: 16). Zmaj iz Vrbskega jezera je celo tako nepreviden, da ga raznese, ko ob konju požre še zraven nastavljeno vrečo smodnika in vžigalo (Kotnik 1957: 60, 61). Zvijača je prišla v slovenske povedke prek posrednih pripovedi. Prvotno je zapisana v starozavezni Bibliji: prerok Danijel skuha kolače iz smole, masti in dlake in jih vrže v žrelo zmaja, ki so ga čistili Babilonci, ta jih požre in se razpoči

(Danijel 14: 27). V literarni obdelavi povedke o triglavem zmaju ga navidezna nevesta kar napije in uklene v verige (Slapšak 1944: 85, 86). Konjiškega zmaja onemogočijo kar tako, da vhod v podzemeljsko jezersko votlino zapro z rešetko (Gričnik 1995: 145). Beltinski kmetje najdejo živega zmaja in ga hočejo kar z motikami in podobnim pobiti, toda ta zbeži, zleti pred njimi (Kühlar 1911: 58, 59). Nekoliko več spoštovanja do sedmeroglavega zmaja je v literarni obdelavi kamniške povedke: junak zve, da je pot do zmage samo srednja glava, ki jo kajpak prvo odseka (Pogačar 1937: 60, 61).

Pričevanja podob in besed se ne skladajo vedno. Na sočasne **različne vidne in besedne predstave** morda najbolje kaže število zmajskih glav; v besednih virih so natančni opisi drugih vidnih zmajskih značilnosti redki. Vse do povedk in pravljic iz 19. stoletja je na Slovenskem v doslej znanih besednih virih in upodobitvah – seveda z značilno izjemo biblijske Apokalipse, kjer je polikefalnost politični namig in metafora – zmaj bitje z eno glavo; po pomenu je tudi amfisen le dvojno bitje in ne zmaj z dvema glavama. Upodobitve zmaja z več glavami so šele akademske knjižne ilustracije iz 20. stoletja. Vendar se je večglavi zmaj vsaj v 19. stoletju pojavil v povedkah in pravljicah. Pozoj v Bratonicah je imel tri glave (Kühlar 1911: 59), takšna sta bila tudi pravljčni zmaj v literarni mladinski obdelavi (Slapšak 1944: 82 ss) in zmaj v povedki o Logarski dolini (Videčnik 1998: 55); zmaj v kraški pravljici ima sedem glav in takšen je tudi zmaj iz kamniške okolice v literarni obdelavi (Kropej 1995: 182; Pogačar 1937: 60); zmaj v pravljici iz motniške okolice ima kar 24 glav (Kropej 1995: 203). To neskladje med besedno in likovno podobo zmaja je seveda rezultat ustvarjalnega pravljčarskega procesa, ki ne vključuje, uporablja in kombinira samo domačih prvin in predstav ampak tudi različno besedno in likovno izročilo, ki prihaja na Slovensko iz drugih dežel. Podoben ustvarjalni proces je v preprosti **kmečki likovni umetnosti 19. stoletja** rodil le nekoliko drugačne rezultate. Zmaje so upodabljali predvsem kot atribut sv. Jurija in sv. Marjete na slikah na steklo in na panjskih končnicah, poredko tudi v drugih zvrsteh. Tudi na teh podobah zmaji niso niti mitična niti nepremagljiva grozna bitja, čeprav so podobarji izbirali predloge oziroma ikonografske tipe zmajev med vsem znanim. Vendar so v razliko od ustnega slovstva domače predloge bolj cenili kot importirane. Upodobitve iz različnih obdobij v domačih cerkvah so nanje vendarle imele večji vpliv: bile so vsem stalno na ogled in trden del lokalne tradicije svetniških oziroma tudi zmajskih predstav.

Namesto sklepa

Razvoj tipov in načinov zmajskih upodobitev skupaj s skromnejšimi besednimi pričevanji kaže na pojmovanja zmajev, odraža spremembe v odnosu do njih in v mentaliteti sploh, je sled kombinacij mitov in načinov verovanj; mitov, verovanj in naravoslovnih pogledov v okviru razvoja univerzalno in totalitarno zasnovane katoliške religije ter njenih subalternih odvodov. Ta razvoj je bil mednaroden; ikonografija je sicer najprej nastajala v velikih evropskih središčih, toda izbor, prevzem in način spreminjanja samo nekaterih ikonografskih tipov določno priča o mentaliteti prebivalstva na Slovenskem. Glede na družbeno najbolj uveljavljena pojmovanja in odnose do zmajskih bitij, kot so izpričana na Slovenskem, ga moremo deliti v štiri razdobja:

1. Visoki srednji vek, ko je verovanje v zmaje kot mitična bitja in pojavne oblike zlih duhov med klerom splošno. Ikonografsko sodi na Slovenskem samo v ta čas simbolično upodabljanje ptičjih kril na zmajih, ki kaže na vseprisotnost zmajev kot hudih duhov, ki je razumljena tudi kot štirje elementi (gl. odstavek o zmajih v stiških rokopiših).

2. Pozni srednji vek, ko se to verovanje iz prvega obdobja razširi med prebivalstvo. V tem času postane splošno upodabljanje netopirjastih kril, ki s poudarkom kažejo na zmaja kot na zlega duha noči in teme. Najbolj se uveljavi zmajski tip, ki temelji na verovanju prejšnjega obdobja: ima krila (zrak), nogi (zemlja), kačji rep (voda).

3. Konec srednjega veka in zgodnji novi vek, ko pojmovanja zmaja med izobraženstvom začno nihati med skeptso, verovanjem, naravoslovnim zanimanjem in simbolom zla. Na ta proces kaže pojavljanje novih zmajskih tipov. Med njimi so najbolj značilna brezkrila štirinožna bitja in krilata štirinožna bitja; to so že bitja, ki ustrezajo čutnim predstavam in izkušnjam. Ta bitja bi lahko hodila, medtem ko si praktično ni mogoče predstavljati hoje ali plazenja masivnega dvonožnega zmajskega telesa s kratkima nogama, ki sta spredaj, povsem izven težišča telesa. Na negotovost o zmajih kaže tudi nekritično in naključno naslanjanje na starejše ikonografske tipe, ki pa so glede na velikostna razmerja, oblikovanje močnih zmajskih nog in anatomske logike vedno spremenjeni tako, da bi bili v stvarnem svetu verjetni.

4. Obdobje po razsvetljenstvu, ko zmaj ni več religiozna predstava, ampak se seli v svet povedk in pravljič in se dvom o dejanskem obstoju zmajev širi tudi med preprosto prebivalstvo. V cerkveni umetnosti ostajajo starejše upodobitve zmajev, novih skoraj ni. V preprosti umetnosti za večinsko, največ kmečko prebivalstvo pa je zmaj prisoten v povedkah in pravljičah, likovno ga upodablja kot atribut ob sv. Juriju ali kot bitje iz pravljič. Pri tem je najvažnejša prepoznavnost upodobljenega bitja kot zmaja, kar omogoča poljubno naslanjanje na večino starejših ikonografskih tipov.

Ta delitev se sklada s poglobitnim tokom družbenega razvoja in ustreznih sprememb mentalitet; seveda določneje ne more zajeti vseh nadržbnosti, kot so npr. pomenski odtenki simbolne rabe zmajskih predstav vse od prvega do sedanjega ljubljanskega zmaja ali odtenki zmajskih predstav sveta povedk in pravljič od prvih zapisov do polpretekle filmske in igračarske dinovromanje.

Iz povedanega je razvidno, da je uvodoma zapisano **mnenje o trdoživosti medsebojno podobnih predstav** o zmajih na Slovenskem, ki je bilo eden od motivov za pričujočo preiskavo, na površnem videzu temelječ **predsodek**. Od poznega srednjega veka so obstajale in obstajajo navidez precej enotne vidne zmajске predstave; podobno velja tudi za znane mlajše pripovedne motive. Toda odnosi do pojma zmaj, ki v upodobitvah in pripovedih niso vedno opazni ali pa so vidni le posredno, so bili silno različni že sočasno med različnimi skupinami prebivalstva, še bolj pa v družbenem razvoju mentalitet. Komaj je mogoče najti kaj tako različnega, kot so mitične projekcije antičnih in zgodnjersrednjeveških stisk barbarske duševnosti na boj junaka z zmajem (gl. Toynbee 1995: 371) in odnosi poslušalcev in pripovedovalcev do mednarodno silno razširjene pravljičice ustnega slovstva 19. stoletja z istim motivom (gl. npr. Thompson 1946: 24–32; Kropelj 1995: 41, 147–151, 182, 183, 201–204). Podobno velja tudi za pojme o zmajih na Slovenskem. Obstajalo je raznoliko in mešano domače in tuje izročilo likovnih in pripovednih motivov; ustvarjalci in prebivalstvo so ga selektivno in kombinirano uporabljali in ga uporabljajo glede na svoje potrebe in poglede; čeprav so nekatere prevzete prvine ostale formalno enake, je njihov pomen v spremenjeni mentaliteti vedno drugačen. Govorili bi lahko o **enakih ali podobnih posodah, v katerih je vedno druga vsebina**. Domnevati moremo, da gre za eno od bistvenih potez kulture sploh; tudi pri zmajih jo je moč odkriti le z raziskavo. Morda je pri odnosih do zmajskih bitij, ki so fikcija, ta poteza celo bolj nazorna kot pri odnosih do dejansko obstoječe stvarnosti.

Navajani viri in literatura:

- Baltrušaitis, 1991: Jurgis Baltrušaitis, Fantastični srednji vek, Antičko i egzotizmi u gotičkoj umjetnosti, prevela Mirna Cvitan, Sarajevo.
- Beitl, 1955: Wörterbuch der deutschen Volkskunde, begr. von Oswald A. Erich u. Richard Beitl, 2. Aufl. 1955, neu bearb. von Richard Beitl, Stuttgart.
- Beitl, 2000: Klaus Beitl, Drachen in Österreich zwischen niederer Mythologie und Städtesymbolik: Der »Lindwurm« von Klagenfurt in Kärnten, v: Gerd Kaminski, Barbara Kreissl, Drache, Majestät oder Monster, Wien.
- Bellinger, 1997: Gerhard J. Bellinger, Leksikon mitologije, Ljubljana. Delo je prevedel in gesla iz slovenske in slovanske mitologije napisal Vitomir Belaj.
- Belostenec, 1740: Joannes Bellosztenecz, Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium, etc, Gazophylacium latino-illyricum, Zagrabiae M.DCCXL. Faksimile Zagreb 1973. (*Ivan Belostenec, avtor tega monumentalnega slovarja je bil rojen leta 1594, umrl je leta 1674*).
- Belostenec, 1973: Joannes Bellosztenecz, Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium, etc, Gazophylacium illyrico-latinum, Zagrabiae M.DCCXL. Faksimile Zagreb 1973.
- Bezljaj, 1976: France Bezljaj, Etimološki slovar slovenskega jezika, prva knjiga, A–J, Ljubljana.
- Bezljaj, 1951: France Bezljaj, Nekaj besedi o slovenski mitologiji v zadnjih desetih letih, v: Slovenski etnograf III–IV, Ljubljana.
- Biedermann, 1989: Hans Biedermann, Dämonen, Geister, dunkle Götter, Lexikon der furchterregenden mythischen Gestalten, Graz/Stuttgart.
- Biedermann, 1989 a: Hans Biedermann, Knaurs Lexikon der Symbole, München.
- Bilderatlas s. a.: Athenaion-Bilderatlas zur Deutschen Geschichte, Herausgegeben von Herbert Jankuhn, Hartmut Boockmann und Wilhelm Treue, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, Frankfurt am Main.
- Bohorič, 1584: Adam Bohorizh, Arcticae horulae succivivae etc, V Vitebergae M.D.LXXXIII, *Faksimile z vzporednim prevodom Jožeta Toporišiča*, Maribor 1987.
- Bregant, 1984: Pečnice s starega gradu Celje, Razstavni katalog, Galerija Labirint, Zavod za spomeniško varstvo Celje, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Avtorica razstave in spremnega teksta je Tatjana Bregant, Ljubljana, Celje.
- Cavendish, 1982: Mitologija, Ilustrirana enciklopedija, Priedili Richard Cavendish, Trevor O. Ling, prevela Gordana V. Popović, Zagreb.
- Cevc, 1999: Emilijan Cevc, Slavoločna kapitela v župnijski cerkvi v Špetru, v: Traditiones 28/1, Ljubljana, str. 195–203.
- Cevc, 1999 a: Tone Cevc, Pripovedno izročilo iz Kamniškega kota, v: Traditiones 28/1, Ljubljana, str. 89–100.
- Ciglencečki, 1987: Marjeta Ciglencečki, Štajerska – dežela gradov, v: Brane Lamut et alii, Kulturne dragotine Slovenije; Zakladi, pričevanja Ptuja in Ormoža, Razstavni katalog, Cankarjev dom, razstavišče Arkade, sl. 78, str. 89, Ljubljana.
- Cooper, 1986: Dž. K. Kuper (Jean Campbell Cooper), Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola, preveo Slobodan Đorđević, Beograd.
- Čirić, 1983: Miloš Čirić, Heraldika 1, Beograd.
- Dal Lago Veneri, 1999: Brunamaria Dal Lago Veneri, Der Traum der Vernunft, Von Einhörnern, Hippogryphen, Basilisken, Monstern und Sirenen, Wien/Bozen.
- Dalmatin, 1584: REGISTER Nekatérih besjed, katére, Crajnjski, Coroški, Slovénjski ali Besjázski, Hervázki, Dalmatinjski, Iftrianjski, ali Crajski, Je drugazhi govoré, *na koncu*

knjige v: BIBLIA, TV IE, VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Testamenta, Slovenški, tolmazhena, Źkusi IVRIA DALMATINA, Wittemberg 1584, faksimile, Ljubljana 1968.

Dalmatin, 1968: BIBLIA, TV IE, VSE SVETV PISMV, STARIGA inu Noviga Testamenta, Slovenški, tolmazhena, Źkusi IVRIA DALMATINA, Wittemberg 1584, faksimile, Ljubljana 1968.

Deanović, 1966: Ana Deanović, Zmaj, v: Enciklopedija likovnih umjetnosti IV, Zagreb.

Dežman, 2001: Vida Dežman (zbrala in uredila), Tržiške zmajske, Tržič.

Đurić, 1951: Vojislav Đurić, KnjiŹevnosti starog istoka, Materijal za izučavanje, Beograd.

Faninger, 1990: Ernest Faninger, Valvasor in mineralogija, v: Valvasorjev zbornik ob 300-letnici izida Slave vojvodine Kranjske, Referati s simpozija v Ljubljani 1989, uredil Andrej Vovko, Ljubljana.

Fengler, 1988: Heinz Fengler, Gerhard Gierow, Willy Unger, Numismatik, Transpress Lexikon, Berlin.

Ferguson, 1961: George Ferguson, Signs & Symbols in Christian Art, Oxford University Press.

Golob, 1988: Nataša Golob, Poslikani leseni stropi na Slovenskem do sredine 18. stoletja, Ljubljana.

Golob, 1994: Nataša Golob, Srednjeveški kodeksi iz Stične: XII. stoletje, Ljubljana.

Graber, 1941: Georg Graber (*izdal*), Sagen aus Kärnten, Graz.

Graber, 1944: Georg Graber (*zbral in izdal*), Sagen und Märchen aus Kärnten, Graz.

Grafenauer, 1956: Ivan Grafenauer, Zmaj iz petelinjega jajca; SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Razprave II, Ljubljana, str. 313–333.

Gregorič, 1980: JoŹe Gregorič, Cistercijani v Stični, Ljubljana.

Gričnik, 1995: Anton Gričnik, Noč ima svojo moč, Bog pa še večjo, Pohorje pripoveduje, Ljubljana.

Hall, 1991: James Hall, Rječnik tema i simbola u umjetnosti, prijevod Marko Grčić, Uvod Kenneth Clark, Zagreb.

Hazlitt 1995: W. C. Hazlitt, Dictionary of Faiths & Folklore, London.

Hind, 1963: Arthur M. Hind, An Introduction to a History of Woodcut I, II, Dover Publications, New York.

Hinnels, 1987: The Penguin Dictionary of Religions, ed. by John R. Hinnels, Penguin Books.

Hulme, 1976: Edward Hulme, Symbolism in Christian Art, Poole, Dorset.

Jacobus de Voragine, 1995: Jacobus de Voragine, The Golden Legend (Legenda aurea) I, II, transl. by William Granger Ryan, Princeton University Press.

Jontes, 2000: Günther Jontes, Drachenbrut, Vom antiken Fabeltier zum «Jurassic Park», v: Gerd Kaminski, Barbara Kreissl, Drache, Majestät oder Monster, Wien, 135–165.

Kaminski, 2000: Gerd Kaminski, Barbara Kreissl, Drache, Majestät oder Monster, Wien.

Kelemina, 1997: Jakob Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Celje 1930, ponatis Bilje.

Klossowski, 1973: Stanislas Klossowski de Rola, Alchemy, London/New York.

Kos, 1943: Milko Kos, Pečat in grb mesta Ljubljane, v: Zbornik za umetnostno zgodovino XIX, Ljubljana.

Kotnik, 1957: Francé Kotnik (*zbral in uredil*), Storije I, Koroške narodne pripovedke in pravljice, Celovec.

Kotnik, 1958: Francé Kotnik (*zbral in uredil*), Storije II, Koroške narodne pripovedke in pravljice, Celovec.

Kragl, 1994: Viktor Kragl, Zgodovinski drobci Źupnije Tržič, Tržič 1936, reprint Tržič.

Kretzenbacher, 2000: Leopold Kretzenbacher, Der «Drache» als Stadtwappen von

Ljubljana/Laibach und in reicher Erzähl-Überlieferung in den mehrsprachigen Südost-Alpen, v: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Bd. LIX/103, Wien.

Krojej, 1995: Monika Krojej, Pravlјica in stvarnost, Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine, ZRC SAZU, Ljubljana.

Kühar, 1911: Števan Kühar, Narodno blago vogrskij Slovincov II, Objavlja z jezikovnimi opomnjami prof. dr. Karol Štrekelj, v: Časopis za zgodovino in narodopisje, 8. letnik, Maribor.

Kun, 1990: N. A. Kun, Legende in mitovi stare Grčke, prevela Ljilјana Šijaković, Novi Sad.

Kunčič, 1944: Mirko Kunčič, Triglavske pravljice, tretji zvezek, Ilustriral Stane Kumar, Ljubljana.

Lamer s. a.: Hans Lamer, Ernst Bux, Wilhelm Schöne, Wörterbuch der Antike, Zweite, durchgesehene und ergänzte Auflage, © 1933 Alfred Kröner Verlag, Leipzig.

Lešnik, 1925: Elza Lešnik (*zbrala*), «Šumí, šumí Drava ...», Črtice iz mariborske zgodovine, pravljice in pripovedke iz mariborske okolice in od drugod, Maribor.

Mažuranić, 1975: Vladimir Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908–1922, ponatis Zagreb 1975.

Mende, 1994: Ursula Mende, Die Bronzetüren des Mittelalters: 800–1200, München.

Megiser, 1603: Hieronymus Megiser, Thesaurus polyglottus, Iz njega je slovensko besedje z latinskimi in nemškimi pomeni za Slovensko-latinsko-nemški slovar izpisal in uredil Jože Stabéj, SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Dela 32, Inštitut za slovenski jezik 12, Ljubljana 1977.

Metford, 1983: J.C.J. Metford, Dictionary of Christian Lore and Legend, London.

Mikhailov, 1995: Mitologia slava, Studi sulla mitologia dei popoli slavi, Antologia, Prefazione e cura di Nikolai Mikhailov, Universita degli Studi di Pisa, Seconda edizione, Pisa/Genova.

Mollet, 1996: J. W. Mollet, Dictionary of Art and Archaeology, London.

Müller, 1950: Wilhelm Müller, Das Drachenzeichen und Klagenfurts Stadtwappen, v: Carinthia I, 140. letnik, 3. zvezek, Klagenfurt.

Musić, 1942: Nacrt grčkih i rimskih starina, po E. Wagneru i G. Kobilinskom obradio August Musić, priredio Nikola Majnarić, Zagreb.

Mythology, 1979: New Larousse Encyclopedia of Mythology, Introduction by Robert Graves, The Hamlyn Publishing Group Limited.

Nataf, 1996: André Nataf, Dictionary of the Occult, Wordsworth Editions.

Orožen, 1936: Janko Orožen (*priredil*), Gradovi in graščine v narodnem izročilu I, Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi, Celje.

Oswald, 1984: Gert Oswald, Lexikon der Heraldik, Leipzig.

Otorepec, 1977: Božo Otorepec, Grb in pečat mesta Loža, v: Notranjski listi I, Stari trg pri Ložu.

Otorepec, 1988: Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Ljubljana.

Pajek, 1884: Josip Pajek, črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, str. 89–91, Ljubljana.

Pleteršnik, 1894: Maks Pleteršnik, Slovensko–nemški slovar I, A–O, Ljubljana, reprodukcijski ponatis, Ljubljana 1974.

Pleteršnik, 1895: Maks Pleteršnik, Slovensko–nemški slovar II, P–Ž, Ljubljana (1895), reprodukcijski ponatis, Ljubljana 1974.

Pogačar, 1937: Andrej Pogačar (*obnovil*), Vrtomirov prstan in Zmaj v bistriški dolini, Zgodovinska pravljica, Kamnik.

Price, 1980: Coins, ed. Martin Price, Published in Association with British Museum Publications Limited, Methuen/New York.

Röhrich, 2000: Lutz Röhrich, Drachen – gestern und heute, Vom Wandel eines Feindbildes, v: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Bd. LIX/103, str. 183–194, Wien.

Sammer, 1999: Marianne Sammer, Der Basilisk – Ein Fabeltier erobert Europa, v: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde, Bd. LIII/102, Wien.

Schrader, 1917–1923: O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, Erster Band, Berlin/Leipzig.

Seibert, 1989: Jutta Seibert, Lexikon christlicher Kunst, Freiburg im Breisgau.

Simek, 1984–1986: R. Simek, Drache, Germanische Mythologie, Kultur und Sagenüberlieferung, v: Lexikon des Mittelalters III, München/Zürich 1984–1986, stolpci 1342, 1343.

Slapšak, 1944: En starček je živel, Pravljice in legende, ilustriral France Podrekar, Ljubljana.

Snoj, 1997: Marko Snoj, Slovenski etimološki slovar, Ljubljana.

Stabej, 1997: Jože Stabej, Slovensko-latinski slovar, po: Matija Kastelec–Gregor Vorenc, Dictionarium Latino-carniolicum (1680–1710), Založba ZRC, Ljubljana.

Stele, 1966: France Stele, Ptujška gora, Ljubljana.

Stele, 1969: France Stele, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja, Ljubljana.

Stone, 1990: Gerald Stone, Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske, v: Valvasorjev zbornik ob 300-letnici izida Slave vojvodine Kranjske, Referati s simpozija v Ljubljani 1989, Ljubljana.

Svetokriški, 1691 a: Ioannes Baptista a Santa Cruce etc, Sacrum promptuarium etc, Pars prima, Subdivisio, Venetiis M.DC.XCI, faksimile SAZU, Ljubljana 1998.

Svetokriški, 1691 b: Ioannes Baptista a Santa Cruce etc, Sacrum promptuarium etc, Pars secunda, Venetiis M.DC.XCI, faksimile SAZU, Ljubljana 1998.

Svetokriški, 1696: Ioannes Baptista a Santa Cruce etc, Sacrum promptuarium etc, Pars tertia, Labaci M.DC.XCVI, faksimile SAZU, Ljubljana 1998.

Svetokriški, 1707: Ioannes Baptista a Santa Cruce etc, Sacrum promptuarium etc, Pars quinta, Labaci M.DCC.VII, faksimile SAZU, Ljubljana 1998.

Šašelj, 1932: I. Šašelj, Živali v slovenskih pregovorih in rekih, Novo mesto.

Štrekelj, 1895–1898: Karol Štrekelj, zbral in vredil, Slovenske narodne pesmi, Zvezek I., V Ljubljani 1895–1898, faksimile, Ljubljana 1980.

Thompson, 1946: Stith Thompson, The Folktale, New York.

Tomažič, 1943: Jože Tomažič, Pohorske bajke, ilustriral J. Beranek, Ljubljana.

Toynbee, 1995: Arnold Toynbee, A Study of History, A new edition revised and abridged by the author and Jane Caplan, Oxford University Press.

Valvasor, 1689: Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, I–IV. del, Laybach-Nürnberg 1689, faksimile, München 1971.

Vrbanjakov, 1928: Nande Vrbanjakov (*zbral*), Iz starih časov, Trst.

Vršnik, 1978: Joža Vršnik, Preproste zgodbe s solčavskih planin, Celje.

Videčnik, 1998: Aleksander Videčnik, Zgornjesavinjske vistorije, Mozirje.

Wimmer, 1990: Otto Wimmer, Kennzeichen und Attribute der Heiligen, Innsbruck/Wien.

Wollmer, 1977: Wollmer's Wörterbuch der Mythologie aller Völker, Neu bearbeitet von W. Binder, Stuttgart 1874, reprint Leipzig.

Zadnikar, 1988: Marijan Zadnikar, Križni hodnik pripoveduje, Ljubljana.

Železnik, 1980: Marija Železnik, Franc Zalar, Poslikane tarče, Razstavni katalog, Mestni muzej Ljubljana.

*Summary***Conceptions of Dragons and their Meanings in Slovenia**

Prevalent conceptions of Slovenes regarding dragons can be divided into four categories:

1. In High Middle Ages the belief in dragons as mythical creatures and personifications of evil spirits was prevalent among the clergy.
2. In Late Middle Ages this belief became widespread among the whole population.
3. At the end of the Middle Ages and in the early period of the modern era educated people wavered between scepticism, interest in natural science, belief in dragons, and a notion of dragons as a symbol of evil.
4. During the post-enlightenment era dragons ceased to represent a religious notion, but have been transplanted to the world of tales, fairytales and symbols; the majority of the uneducated population started to express doubts in the actual existence of dragons.

Podpisi k slikam

Sl. 1: Zmaj kot spodnji del inisialne Q v rokopisu, nastalem v cistercijanskem samostanu v Stični v osmem ali devetem desetletju 12. stoletja. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

Sl. 2: Zmaj na freskantski upodobitvi prizora iz legende o sv. Juriju. Začetek 15. stoletja. Cerkev na Bregu pri Preddvoru.

Sl. 3: Zmaj na kiparski upodobitvi sv. Jurija. Osmo desetletje 14. stoletja. Pokrajinski muzej na Ptuju.

Sl. 4: Okrasni držaj ljubljanskega mestnega pečatnika iz sredine 15. stoletja v obliki zmaja. Mestni muzej v Ljubljani.

Sl. 5: Zmaj na kiparski upodobitvi sv. Jurija. Z Gabsrke Gore. Sredina 15. stoletja. Narodna galerija v Ljubljani.

Sl. 6: Zmaj na reliefni upodobitvi sv. Jurija. Iz Srednje vasi. Prvo desetletje 16. stoletja. Narodna galerija v Ljubljani.

Sl. 7: Zmaj, ki mu iz žrela prihajajo zli duhovi v žabji obliki. Upodobitev na lesorezni ilustraciji Apokalipse v Dalmatinovem slovenskem prevodu Biblije, natisnjem leta 1584 v Wittenbergu.

Sl. 8: Premagani Satan v obliki sedmeroglavega zmaja. Upodobitev na lesorezni ilustraciji Apokalipse v Dalmatinovem slovenskem prevodu Biblije, natisnjem leta 1584 v Wittenbergu.

Sl. 9: Reliefna upodobitev zmaja iz 17. stoletja, drugotno vzdana v hišno pročelje v Rogatcu.

Sl. 10: Lesteneč v podobi zmaja. Z gradu Borl. 17. stoletje. Pokrajinski muzej na Ptuju.

Sl. 11: Zmaj na slikarski upodobitvi prizora iz legende o sv. Juriju. Leta 1763. Župna cerkev v Mozirju.

Sl. 12: Zmaj na bakrorezu, na katerem je upodobljena sv. Marjeta. Božjepotna podobica, posneta po sliki iz leta 1774 v župni cerkvi v Dolu pri Ljubljani.

Sl. 13: Zmajček kot atribut sv. Marjete na freskantski upodobitvi iz sredine 15. stoletja. Cerkev na Vrhu nad Želimljami.

Sl. 14: Zmajček kot atribut sv. Marjete na sliki na steklo, naslikani med letoma 1840–1891. Slovenski etnografski muzej v Ljubljani.

Sl. 15: Grafična upodobitev zmaja kot atributa sv. Marjete v Blaznikovi Veliki pratiki za leto 1848.

Sl. 16: Nastavek na lesenem ustniku za cigare. Posnetek kamnitega zmaja iz leta 1636 na vodnjaku na Novem trgu v Celovcu. Druga polovica 19. stoletja. Slovenski etnografski muzej v Ljubljani.

Sl. 17: Zmaj na upodobitvi spopada z moškim, oboroženim s sekuro. Panjska končnica iz poznega 19. stoletja ali z začetka 20. stoletja. Slovenski etnografski muzej v Ljubljani.

Sl. 18: Grafična zmajška stilizacija po kipih na Zmajskem mostu v Ljubljani iz leta 1901. Del opreme publikacije *Živeti z Ljubljano* iz leta 1988.

Sl. 19: Mestni grb na veliki grafični veduti Ljubljane v Valvasorjevi Slavi, natisnjeni leta 1689 v Nürnbergu.

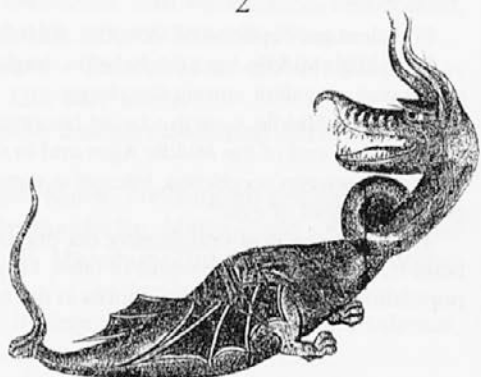
Sl. 20: Zmaj na upodobitvi prizora iz legende o sv. Juriju. Panjska končnica z letnico 1923. Slovenski etnografski muzej v Ljubljani.

Sl. 21: Zmaj na pravljčni ilustraciji v knjigi Julija Slapšaka *En starček je živel, Pravljičice in legende*, ki je izšla v Ljubljani leta 1944.

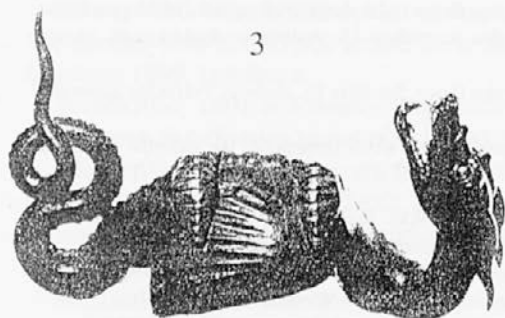
1

2

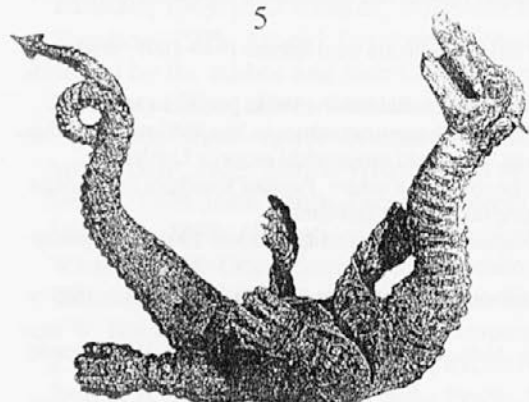
3

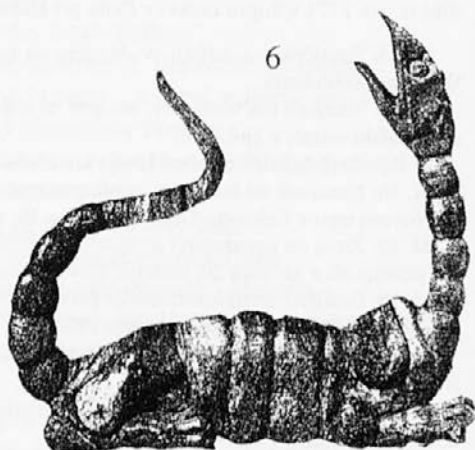
4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

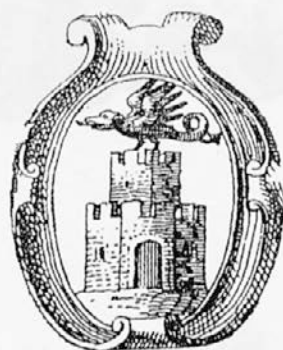
18

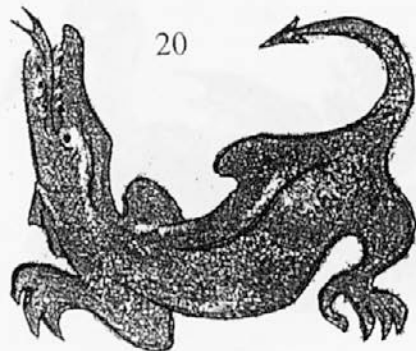
17

19

20

21

